

Частина I

Ніде не зупинялося стільки народу, як перед картинною крамничкою на Щукіному дворі. Ця крамничка була, справді, зібранням найрізноманітніших диковинок: картини здебільшого були писані олійними фарбами, покриті темно-зеленим лаком, у темно-жовтих сухозлотних рамах. Зима з білими деревами, зовсім червоний вечір, схожий на заграву пожежі, фламандський мужик з люлькою та виламанною рукою, схожий більш на індійського півня в манжетах, ніж на людину, — от їх звичайні сюжети. До цього треба додати кілька гравійованих зображень: портрет Хозрева-Мірзи в баранячій шапці, портрети якихось генералів у трикутних капелюхах, з кривими носами. Крім того, двері такої крамнички звичайно бувають пообвішувані в'язками творів, надрукованих лубками на великих аркушах, що свідчать про самородний хист руської людини. На одному була царівна Міліктриса Кірбітьєвна, на другому місто Єрусалим, по домах і церквах якого без церемонії пройшлася червона фарба, зачепивши частину землі і двох руських мужиків у рукавицях, що молилися. Покупців на ці твори звичайно небагато, зате глядачів — купа. Який-небудь гульвіса-лакей уже, певно, заґавився перед ними, тримаючи в руках судки з обідом із трактиру для свого пана, який, без сумніву, сьорбатиме суп не надто гарячий. Перед ним уже, певно, стоїть у шинелі солдат, цей кавалер товкучки, що продає два кишенькові ножі; торговка-охтянка з коробом, наповненим черевиками. Кожен захоплюється по-своєму: мужики звичайно тикають пальцями; кавалери розглядають серйозно; лакеї-хлопчики і хлопчаки-майстрові сміються й дражнять один одного намальованими карикатурами; старі лакеї у фризівих шинелях дивляться тому тільки-, щоб де-небудь половити ґав; а перекупки, молоді руські баби, поспішають інстинктивно, щоб послухати, про що гомонить народ, і подивитись, на що він дивиться. В цей час мимоволі зупинився перед крамницею, проходячи повз неї, молодий художник Чартков. Стара шинель і бідний одяг показували в ньому ту людину, яка самовіддано поринула в свою працю і не мала часу дбати про своє вбрання, що завжди має таємничу привабливість для молодості. Він

зупинився перед крамницею і спершу в душі сміявся з цих потворних картин. Нарешті, опанував його мимовільний роздум: він почав думати про те, кому б потрібні були ці твори. Що руський народ задивляється на Єрусланів Лазаревичів, на об'їдайлів та обпивайлів, на Хому та Ярему, це не здавалося йому дивним: змальовані предмети були дуже приступні й зрозумілі народові; але де покупці цього строкатого, брудного олійного малювання? кому потрібні ці фламандські мужики, ці червоні й голубі пейзажі, що показують якісь претензії на трохи вже вищий ступінь мистецтва, хоч би в тому виявилось все глибоке його приниження? Це, здавалося, зовсім не були твори дитини-самоука. Інакше в них, гіри всій безчуттєвій карикатурності цілого, виривався б гострий порив. Але тут було видно просто тупоумство, безсилу, дряхлу бездарність, яка самоуправно стала в лави мистецтв, тоді як їй місце було серед низьких ремесел, бездарність, що була, проте, вірна своєму покликанню і внесла в саме мистецтво своє ремесло. Ті самі фарби, та сама манера, та сама набита, звична рука, що належала скоріше грубо зробленому автоматові, аніж людині!.. Довго стояв він перед цими брудними картинами, уже кінець кінцем не думаючи зовсім про них, а тим часом хазяїн крамниці, сіренький чоловічок у фризівій шинелі, з бородою, не голеною від самої неділі, торочив йому вже давно, торгувався і умовлявся в ціні, ще не дізнавшись, що йому сподобалося і чого йому треба.

— От за цих мужичків і за ландшафтик візьму біленьку. Живопис який! Просто очі вражає; тільки що одержані з біржі; ще лак не висох. Або от зима, візьміть зиму! П'ятнадцять карбованців! Одна рамка чого варта. Он вона яка зима! — Тут купець дав легенького щигля в полотно, мабуть, щоб показати всю добротність зими. — Дозвольте зв'язати їх разом і приставити до вас? Де зводите жити? Ей, хлопче, дай мотузок.

— Стривай, брат, не так швидко, — сказав художник, отямившись і побачивши, що повороткий купець уже не жартома заходився зв'язувати їх докупі. Йому стало трохи соромно не взяти нічого, простоявши так довго в крамниці, і він сказав:

— А от стій, я подивлюсь, чи немає для мене чого тут, — і, нахилившись, почав діставати з підлоги навалене купою, потерте, запорошене старе малювання, що не користувалось, як видно, ніякою пошаною. Тут були старовинні фамільні портрети, що їх нащадків, може, і на світі не можна було відшукати, зовсім невідомі зображення з прорваним полотном, рами з облізлою позолотою, одно слово, усякий ветхий мотлох. Але художник почав роздивлятися, гадаючи про себе: "Ану ж, щось і знайдеться". Він чув не раз оповідання про те, як іноді в лубкових продавців відшукувались серед сміття картини великих майстрів.

Хазяїн, побачивши, куди поліз він, перестав метушитися і, набравши звичайного положення та належної поважності, примостився знов коло дверей, закликаючи перехожих і показуючи їм однією рукою на крамницю: "Сюди, батечку, от картини! заходьте, заходьте; з біржі одержані". Уже накричався він доволі і здебільшого марно, наговорився досхочу з лоскутником, що стояв напроти нього, так само біля дверей свої крамнички, і нарешті, згадавши, що у нього в крамниці є покупець, повернувся до народу спиною і пішов усередину її.

— А що, батечку, вибрали що-небудь?

Та художник уже стояв якийсь час нерухомо перед одним портретом у величезних, колись чудесних рамах, але на яких де-не-де тільки виблискували сліди позолоти. Це був старик з обличчям бронзового кольору, вилицюватим, чахлим; риси обличчя, здавалося, були схоплені в хвилину судорожного поруху і дихали не північною силою. Полум'яний південь відбився в них. Він був одягнений у широкий азіатський костюм. Хоч як був пошкоджений і запорошений портрет, але коли вдалося йому обтерти з обличчя пил, він побачив сліди роботи високого художника. Портрет, здавалося, був незакінчений; але сила пензля була разюча. Найбільш незвичайні були очі: здавалося, до них доклав усієї сили пензля і всієї пильності своєї художник. Вони просто дивилися, дивилися навіть із самого портрета, немов руйнуючи його гармонію своєю дивною живістю. Коли підніс він портрет до дверей, ще сильніше дивилися очі. Майже те

саме враження справили вони і серед народу. Жінка, що стояла позад нього, скрикнула: "Дивиться, дивиться!" — і поточилася назад. Щось неприємне, незрозуміле самому собі відчув він і поставив портрет на землю.

— А що ж, візьміть портрет! — сказав хазяїн.

— А скільки? — сказав художник.

— Та що за нього дорожитись! три четвертаки давайте!

— Не дам.

— Ну, а що ж дасте?

— Двогривеник, — сказав художник, збираючись іти.

— Ет, яку ціну завернули! та за двогривеник самої рами не купите. Видно, взавтра збираєтесь купити? Пане, пане, верніться! Хоч гривеника накиньте. Беріть, беріть, давайте двогривеник. Їй — право, для почину тільки, от тільки що перший покупець.

По тому він зробив жест рукою, немовби хотів сказати: "Так уже й бути, пропадай картина!"

Таким чином Чартков зовсім несподівано купив старий портрет і в той же час подумав: "Нащо я його купив? для чого він мені?" — та робити було нічого. Він вийняв з кишені двогривеник, віддав хазяїнові, взяв портрет під пахву і поніс його з собою. По дорозі він згадав, що двогривеник, якого він віддав, був у нього останній. Думки його раптом спохмурніли; прикрість і байдужа спустошеність охопили його тієї ж хвилини. "Чорт забирай! гидко на світі!" — сказав він з почуттям росіянина, у якого справи погані. І майже машинально йшов швидкими кроками, сповнений байдужості до всього. Червоне світло вечірньої

заграви займало ще половину неба; ще будинки, звернені на той бік, ледь осяяні були її теплим світлом; а тим часом уже холодне синювате сяйво місяця ставало сильнішим. Напівпрозорі легкі тіні хвостами падали на землю, відкидані будинками й ногами пішоходів. Уже художник починав мало-помалу задивлятися на небо, осяяне якимсь прозорим, тонким, неясним світлом, і майже одночасно зривалися з уст його слова: "Який легкий тон!" і слова: "Прикро, чорт забирай!" І він, поправляючи портрет, що раз у раз виповзав з-під пахви, прискорював ходу.

Втомлений і весь спітнілий, добрався він до себе в П'ятнадцяту лінію на Васильєвський острів. Тяжко і задихаючись вибрався він сходами, облитими поміями і прикрашеними слідами котів і собак. На стукіт його у двері не було ніякої відповіді: служника не було вдома. Він прихилився до вікна і став дожидатися терпляче, аж поки почулися, нарешті, позаду нього кроки хлопця в синій сорочці, його поплічника, натурника, розтиральника фарб і замітальника підлог, що тут-таки й бруднив їх своїми чобітьми. Хлопець звався Микитою і проводив весь час за ворітьми, коли пана не було вдома. Микита довго силкувався потрапити ключем у замочну дірку, зовсім непомітну через темноту. Нарешті двері було відчинено. Чартков увійшов до свого передпокою, нестерпно холодного, як завжди буває у художників, хоч вони того й не помічають. Не віддаючи Микиті шинелі, він увійшов з нею до своєї студії, квадратної кімнати, великої, але низенької, із замерзлими вікнами, заставленої всяким художницьким мотлохом: уламками гіпсових рук, рамками, обтягненими полотном, ескізами, розпочатими й кинутими, драпіровкою, розвішаною по стільцях. Він утомився дуже, скинув шинель, поставив неуважно принесений портрет між двома невеликими полотнами і кинувся на вузький диванчик, про який не можна було сказати, що він оббитий шкірою, бо рядок мідних цвяшків, що колись прикріплював її, давно вже залишився сам по собі, а шкіра залишилася теж зверху сама по собі, так що Микита засовував під неї чорні шкарпетки, сорочки і всю брудну білизну. Посидівши і розлігшись, скільки можна було розлягтися на цьому вузьенькому дивані, він, нарешті, попросив свічку.

— Свічки нема, — сказав Микита.

— Як нема?

— Та ж і вчора ще не було, — сказав Микита.

Художник згадав, що справді і вчора ще не було свічки, заспокоївся і замовк. Він дав себе роздягти і надів свій міцно й сильно заношений халат.

— Та от ще, хазяїн був, — сказав Микита.

— Ну, приходив по гроші? знаю, — сказав художник, махнувши рукою.

— Та він не сам приходив, — сказав Микита.

— З ким же?

— Не знаю, з ким... якийсь квартальний.

— А квартальний чого?

— Не знаю, чого; каже, того, що за квартиру не плачено.

— Ну, що ж із того вийде?

— Я не знаю, що вийде; він казав: коли не хоче, то хай, каже, вибирається з квартири; хотіли ще й завтра прийти обидва.

— Нехай собі приходять, — сказав із сумовитою байдужістю Чартков. І тяжкий настрій опанував його цілком.

Молодий Чартков був художник з талантом, що віщував багато: спалахами й моментами його пензель виказував спостережливість, розуміння, бистре поривання наблизитись більше до природи. "Дивись,

брат, — говорив йому не раз його професор, — у тебе є талант; гріх буде, якщо ти його занапастиш. Але ти нетерплячий. Тебе одно щось привабить, одно щось припаде тобі до серця — ти про нього й думаєш, а інше тобі дурниця, про інше тобі дарма, ти вже й дивитися на нього не хочеш. Гляди лишень, щоб з тебе не вийшов модний живописець. У тебе й тепер уже щось занадто починає кричати фарба. Рисунок у тебе не строгий, а інколи й зовсім слабенький, лінії не видно; ти вже ганяєшся за модним освітленням, за тим, що найперше б'є в очі, — гляди, якраз потрапиш у англійський стиль. Стережися, тебе вже починає світ вабити; вже я бачу у тебе інший раз на шиї франтовиту хустку, капелюх з полиском... Воно спокусливо, можна пуститися писати модні картинки, портретики за гроші. Але ж на цьому тратиться, а не розгортається талант. Терпи. Обмірковуй кожну роботу, кинь франтівство — хай там інші гроші хапають. Твоє від тебе не втече".

Професор почасти мав рацію. Інколи нашому художникові, справді, хотілося погуляти, пофорсити, показати, словом, подекуди свою молодість. Але при всьому тому він міг узяти над собою владу. Часом він міг забути все, взявшись за пензель, і відривався від нього зовсім так, як від чарівного обірваного сну. Смак його розвивався помітно. Ще не розумів він усієї глибини Рафаеля, але вже захоплювався бистрим, широким пензлем Гвіда, зупинявся перед портретами Тиціана, захоплювався фламандцями. Ще потемніла обволока, що вкриває старі картини, не вся зійшла перед ним; але він уже добачав у них щось, хоч у душі і не згоджувався з професором, ніби старовинні майстри так недосяжно відійшли від нас; йому здавалося навіть, що дев'ятнадцятий вік де в чому значно випередив їх, що наслідування природі стало тепер якимсь яскравішим, живішим, ближчим; словом, він думав у цьому випадку так, як думає молодість, що вже збагнула дещо і відчуває це в гордій внутрішній свідомості. Іноді ставало йому прикро, коли він бачив, як заїжджий живописець, француз або німець, іноді навіть зовсім не живописець з покликання, одною тільки звичною манерою, жвавистію пензля та яскравістю фарб викликав загальний шум і збивав собі вмить грошовий капітал. Це спадало йому на думку не тоді, коли, зайнятий весь своєю роботою, він забував і пиття, і їжу, і весь світ, а тоді, коли,

нарешті, сильно підступала необхідність, коли ні на що було купити пензлів та фарб, коли невідчепливий хазяїн приходив разів по десять на день вимагати плати за квартиру. Тоді принадно вимальовувалась у голодній його уяві доля багача-живописця; тоді пробігала навіть думка, що пробігає часто в руській голові: кинути все і загуляти з горя на зло всьому. І тепер він був майже в такому стані.

— Так! терпи, терпи! — промовив він з досадою. — Є ж, нарешті, і терпінню край. Терпи! а на які гроші я завтра обідатиму? Позичити ж мені ніхто не позичить. А поніс би я продавати всі мої картини й рисунки: за них мені за всі двогривеник дадуть. Вони корисні, звичайно, я це відчуваю: кожна з них розпочата не даремно, в кожній з них я про щось довідався. Та що з того? етюди, спроби — і все будуть етюди, спроби, і кінця не буде їм. Та й хто купить, не знаючи мене на ймення; та й кому потрібні малюнки з антиків і натурного класу, або моя незакінчена любов Псіхеї, або перспектива моєї кімнати, або портрет мого Микити, хоч він, далебі, кращий від портретів якогось модного живописця? Та що, справді? Чого я мучуся і, як учень, копаюся в абетці, коли я міг би блиснути не згірш від інших і бути так само, як вони, при грошах.

Промовивши це, художник раптом затремтів і зблід; на нього дивилось, висунувшись з-за поставленого полотнища, чиєсь судорожно скривлене обличчя; двоє страшних очей прямо втупилися в нього, немовби готуючись зжерти його; на устах написано було грізне повеління мовчати. Зляканий, він хотів скрикнути і покликати Микиту, що вже встиг запустити в своєму передпокої богатирське хропіння; та раптом спинився і засміявся. Почуття страху відлягло вмиль. То був куплений ним портрет, про який він забув зовсім. Світло місяця, осяявши кімнату, впало і на нього і надало йому дивної живості. Він почав його розглядати і обтирати. Вмочив у воду губку, пройшовся нею по ньому кілька разів, змив з нього майже весь налиплий порошок і бруд, повісив перед собою на стіну і здивувався ще більше незвичайній роботі: все лице майже ожило, і очі глянули на нього так, що він кінець кінцем здригнувся і, поточившись назад, промовив здивованим голосом: "Дивиться, дивиться людськими очима!" Йому раптом спала на думку історія, яку він чув давно від свого

професора, про один портрет знаменитого Леонарда да Вінчі, над яким великий майстер працював кілька років і все ще вважав його незакінченим, хоч усі мали його, як казав Вазарі, за найдовершеніший і найвикінченіший витвір мистецтва. Найвикінченіші були в ньому очі, які дивували сучасників; навіть найменші, ледве помітні в них жилки були схоплені й віддані на полотні. Але тут, у цьому, що нині був перед ним, портреті, було щось чудне. Це було вже не мистецтво: це порушувало навіть гармонію самого портрета. Це були живі, це були людські очі! Здавалося, ніби вони були вирізані з живої людини і вставлені сюди. Тут не було вже тієї високої насолоди, що обіймає душу при погляді на витвір художника, хоч який жахливий взятий ним предмет; тут було якесь хворобливе, млосне почуття. "Що це? — мимоволі запитував себе художник. — Адже ж це натура, це жива натура; звідки ж це дивно-неприємне почуття? Чи рабське, буквальне наслідування природи є вже гріх і видається гострим, разючим криком? Чи, коли візьмеш предмет байдужо, бездушно, не відчуваючи його, він неодмінно постане тільки в самій жахливій своїй дійсності, не осяяній світлом якоїсь незбагненої, затаєної в усьому думки, постане в тій дійсності, яка відкривається тоді, коли, бажаючи осягти прекрасну людину, озброюєшся анатомічним ножом, розтинаєш її нутрощі і бачиш відрозливу людину. Чому ж проста, низька природа з'являється в одного художника в якомусь світлі, і не відчуваєш ніякого низького враження; навпаки, здається, немовби мав утіху, і після того спокійніше і рівніше все тече і рухається круг тебе. І чому ж та сама природа в іншого художника здається низькою, брудною, а тимчасом він так само був вірний природі. Але нема, нема в ній чогось осяйного. Все одно як краєвид у природі: хоч би який він був чудовий, а все не вистачає чогось, коли нема на небі сонця".

Він знов підійшов до портрета, щоб роздивитися ці дивні очі, і з жахом помітив, що вони, справді, дивляться на нього. Це вже не була копія з природи, це була та чудна живість, якою б освітілось обличчя мерця, що встав з могили. Чи світло місяця, що несе з собою маячну мрію і надає всьому інших образів, протилежних справжньому дню, чи що інше було причиною того, тільки йому стало враз, невідомо чого, страшно сидіти самому в кімнаті. Він тихо відійшов від портрета, одвернувся в

інший бік і намагався не дивитися на нього, а тим часом око мимоволі, само собою, скося оглядало його. Нарешті, йому стало навіть страшно ходити по кімнаті; йому здавалося, немов зараз же хтось інший почне ходити позад нього, і кожного разу він несміливо озирався назад. Він ніколи не був боязким; але уява і нерви його були чутливі, і цього вечора він сам не міг з'ясувати собі свого мимовільного страху. Він сів у кутку, але й тут здавалося йому, що хтось от-от погляне через плече йому в обличчя. Навіть хропіння Микити, що доносилося з передпокою, не розгонило його страху. Нарешті, він несміливо, не підводячи очей, встав зі свого місця, пішов до себе за ширми і ліг у постіль. Крізь щілини в ширмах він бачив осяяну місяцем свою кімнату і бачив прямо навпроти себе повішений на стіні портрет. Очі ще страшніше, ще більш значущо вступилися в нього і, здавалось, не хотіли ні на що інше дивитись, як тільки на нього. Сповнений важкого почуття, він наважився встати з постелі, схопив простиню і, наблизившись до портрета, закутав його всього.

Зробивши це, він ліг у постіль спокійніше, став думати про бідність і злиденну долю художника, про тернисту путь, що жде його на цім світі; а тимчасом очі його мимоволі дивилися крізь щілину в ширмах на закутаний простинею портрет. Місячне сяйво посилювало білість простині, і йому здавалося, що страшні очі почали навіть просвічувати крізь полотно. З жахом втупив він пильніше очі, немов бажаючи впевнитись, що це дурниця! Але, нарешті, вже справді... він бачить, бачить ясно: простині вже немає... портрет відкритим увесь і дивиться, минаючи все навколо, прямо на нього, дивиться просто йому всередину... У нього похололо на серці. Бачить: старий ворухнувся і враз сперся на раму обома руками. Нарешті, звівся на руках і, висунувши обидві ноги, вискочив з рами... Крізь щілину в ширмах видно було вже саму тільки порожню раму. В кімнаті почувся стукіт кроків, який нарешті, наближався до ширм. Серце почало сильніше колотитися у бідолашного художника. З перехопленим від страху диханням він ждав, що от-от гляне до нього за ширми старий. І от він глянув, справді, за ширми, з тим самим бронзовим обличчям і поводячи великими очима. Чартков силкувався скрикнути і відчув, що у нього немає голосу, силкувався поворухнутись,

зробити якийсь рух — не рухаються члени. З розкритим ротом і завмерлим диханням дивився він на цей страшний фантом, високий на зріст, в якійсь широкій азіатській рясі, і ждав, що буде він робити. Старий сів майже біля самих ніг його і зразу ж щось витяг з-під складок свого широкого вбрання. То був мішок. Старий розв'язав його і, захопивши за два кінці, струснув: з глухим звуком упали на підлогу важкі сувертки у вигляді довгастих стовпчиків: кожний був загорнений у синій папір і на кожному було виставлено: "1000 червінців". Висунувши свої довгі, кощаві руки з широких рукавів, старий почав розгортати сувертки. Золото блиснуло. Хоч яке велике було тяжке почуття і безтямний жах художника, але він так і втупився весь у золото, дивлячись нерухомо, як воно розгорталося в кощавих руках, ясніло, дзвеніло тонко й глухо і загорталося знову. Тут помітив він один суверток, що відкотився далі від інших, до самої ніжки його ліжка в головах у нього. Майже судорожно схопив він його і, сповнений страху, дивився, чи не помітить старий. Та старий був, здавалося, дуже зайнятий. Він зібрав усі сувертки свої, склав їх знову в мішок і, не глянувши на нього, пішов за ширми. Серце билось сильно в Чарткова, коли він почув, як лунав по кімнаті шелест кроків, що віддалялися. Він стискав міцніше суверток свій у руці, тремтячи всім тілом за нього, і раптом почув, що кроки знову наближаються до ширм — мабуть, старик згадав, що не вистачало одного сувертка. І от — він глянув до нього знов за ширми. Повний одчаю, стиснув він з усієї сили в руці своїй суверток, зібрав усі зусилля зробити рух, скрикнув і прокинувся. Холодний піт облив його всього; серце його билось так сильно, як тільки могло битися; груди були стиснені, немов хотіло вилетіти з них останнє дихання. "Невже це був сон?" — сказав він, узявши себе обома руками за голову; та страшна живість явища не була схожа на сон. Він бачив, уже про кинувшись, як старий вернувся в рамки, майнула навіть пола його широкого одягу, і рука його почувала ясно, що тримала за хвилину перед цим щось важке. Місячне світло осявало кімнату, примушуючи виступати з темних кутків її де полотно, де гіпсову руку, де залишену на стільці драпіровку, де панталони та нечищені чоботи. Тут тільки помітив він, що не лежить у постелі, а стоїть на ногах прямо перед портретом. Як він добрався сюди — цього вже ніяк не міг він зрозуміти. Ще більше здивувало його, що портрет був відкритий увесь і

простині на ньому, справді, не було. Закаменівши від страху, дивився він на нього і бачив, як прямо втупилися в нього живі людські очі. Холодний піт виступив на обличчі його; він хотів одійти, але почував, що ноги його немов приросли до землі. Бачить він: це вже не сон; риси старого ворухнулися, і губи його почали тягнутися до нього, немовби хотіли його висмоктати... з зойком розпачу одскочив він — і прокинувся.

"Невже і це був сон?" З серцем, що билосся мало не розриваючись, обмацав він руками навкруги себе. Так, він лежить на постелі, в такому самому положенні, як заснув. Перед ним ширми: світло місяця наповняло кімнату. Крізь щілину в ширмах видно було портрет, накритий як слід простинею, так, як він сам накрив його. Отже, це був теж сон! Але стиснена рука відчуває ще й досі, немов у ній щось було. Серце билосся сильно, майже страшно: у грудях нестерпно тяжко. Він утупив очі в щілину і пильно дивився на простиню. І от, бачить ясно, що простиня починає розкриватися, немов під нею борсалися руки і намагалися її скинути. "Господи Боже мій, що це!" — скрикнув він, хрестячись у відчаї, і прокинувся.

І це був так само сон! Він скочив з постелі, напівбожевільний, у нестямі, і вже не міг з'ясувати, що з ним робиться: чи то кошмар душить, чи домовик, чи то маячіння гарячкове, чи живе видіння. Намагаючись втихомирити хоч трохи душевне хвилювання та розбурхану кров, що билася напруженим пульсом по всіх його жилах, він підійшов до вікна і відчинив кватирку. Холодний подих вітру оживив його. Місячне сяйво лежало все ще на дахах та білих стінах будинків, хоч невеликі хмари почали частіше переходити по небу. Все було тихо: зрідка долітало до вуха далеке деренчання дροжки візника, що десь у невидному завулку спав, заколисуваний своєю лінивою шкапою, дожидаючи запізнілого їздця. Довго дивився він, висунувши голову в кватирку. Вже на небі народжувалися ознаки близької зорі; нарешті, відчув він наближення дрімоти, зачинив кватирку, відійшов геть, ліг у постіль і незабаром заснув як убитий, найміцнішим сном.

Прокинувся він дуже пізно і відчув у собі той неприємний стан, який опановує людину вчаділу: голова його неприємно боліла. В кімнаті було тьмяно: неприємна мжичка сіялася в повітрі й проходила крізь щілини його вікон, заставлених картинами або наґрунтованими полотнищами. Похмурий, невдоволений, як мокрий півень, сів він на своєму обідраному дивані, не знаючи сам, за що взятися, що робити, і згадав, нарешті, весь свій сон. В міру пригадування, сон цей поставав у його уяві такий тяготно живий, що він навіть почав сумніватися, чи справді це був сон і звичайне маячення, чи не було тут чогось іншого, чи не було це видіння. Зірвавши простиню, він роздивився при денному світлі цей страшний портрет. Очі, справді, вражали своєю надзвичайною живістю, але нічого він не знаходив у них особливо страшного; тільки ніби якесь невимовне, неприємне почуття залишалося на душі. При всьому тому він все-таки не міг цілком упевнитися, що це був сон. Йому здавалося, що серед сну був якийсь страшний уривок дійсності. Здавалося, навіть у самому погляді й виразі старого немов щось говорило, що він був у нього цієї ночі; рука його відчувала якусь вагу, яка тільки що лежала в ній, немов хто за одну тільки хвилину перед ним вихопив її у нього. Йому здавалося, що коли б він тільки міцніше держав суверток, він, напевно, лишився б у нього в руці і після пробудження.

"Боже мій, коли б хоч частину цих грошей!" — сказав він, тяжко зітхнувши, і в уяві його стали висипатися з мішка всі бачені ним сувертки з привабливим написом: "1000 червінців". Сувертки розгорталися, золото блищало, загорталося знову, а він сидів, втупившись нерухомо й безтямно своїми очима в порожнє повітря, не маючи сили відірватися від такого предмета, наче дитина, що сидить перед солодким і бачить, ковтаючи слину, як їдять його інші. Нарешті, біля дверей почувся стукіт, що змусив його неприємно отямитися. Увійшов хазяїн з квартальним наглядачем, якого поява для людей дрібних, як відомо, ще неприємніша, ніж для багатих обличчя прохача. Хазяїн невеликого будинку, де жив Чартков, був одним із створінь, якими звичайно бувають домовласники де-небудь в П'ятнадцятій лінії Васильєвського острова, на Петербурзькій стороні, або в найдальшому закутку Коломни — створіння, яких багато на Русі і яких характер так само важко визначити, як колір зношеного

сюртука. Замолоду він був капітан і крикун, займався і цивільними справами, умів добре відшмагати, був і спритний, і франтуватий, і дурний; але на старості він злив у собі всі ці різкі особливості в якусь тьмяну невиразність. Він був уже вдівець, був уже у відставці, вже не чепурився, не чванився, не задирався, любив тільки пити чай і плести при цьому всяку нісенітницю; ходив по кімнаті, поправляв лойовий недогарок; акуратно в кінці кожного місяця навідувався до своїх пожильців по гроші; виходив на вулицю з ключем у руці з тим, щоб подивитися на дах свого дому; виганяв кілька разів двірника з його конури, куди той ховався спати; одно слово, чоловік у відставці, якому після всього безшабашного життя та тряски на перекладних залишаються самі пошлі звички.

— Звольте самі бачити, Варух Кузьмич, — сказав хазяїн, звертаючись до квартального і розставивши руки, — от не платить за квартиру, не платить.

— Що ж, коли грошей немає? Подождіть, я заплачу.

— Мені, батечку, ждати не можна, — сказав хазяїн роздратовано, роблячи жест ключем, який тримав у руці, — у мене от Потогонкін підполковник живе, сім років уже живе; Ганна Петрівна Бухмістєрова і сарай, і стайню наймає на два стійла, троє при ній дворових людей — от які у мене пожильці. У мене, скажу вам по правді, і в заводі того немає, щоб не платити за квартиру. Звольте зараз же заплатити гроші, та й забирайтеся звідси.

— А так, як умовились, то звольте платити, — сказав квартальний наглядач, злегка труснувши головою і заклавши палець за ґудзик свого мундира.

— Та чим платити? — питання. У мене нема тепер ні шеляга.

— В такому разі задовольніть Івана Івановича виробами своєї професії, — сказав квартальний, — він, може, згодиться взяти картинами.

— Ні, батечку, за картини спасибі. Коли б ще картини були благородного змісту, щоб можна було на стіну повісити, хоч би генерал який при звізді або князя Кутузова портрет, а то он мужика намалював, мужика в сорочці, служку, що розтирає фарби. Ще з нього, свині, портрет малювати; я йому по шиї надаю: він у мене всі цвяхи із засувок повитягав, поганець. От подивіться, які предмети: от кімнату малює. Коли б ще кімнату взяв прибрану, чисту, а він он як намалював її, з усім сміттям та мотлохом, який де валявся. От погляньте, як запаскудив мені кімнату, самі зводите бачити. Та у мене по сім років живуть пожильці, полковники, Бухмістєрова Ганна Петрівна... Ні, я вам скажу: нема гіршого пожильця, як живописець; свиня свинею живе, просто не приведи Боже.

І все це мусив вислухати терпляче бідолашний живописець. Квартальний наглядач тим часом зайнявся розглядом картин та етюдів і тут же показав, що в нього душа чутливіша від хазяйської і їй навіть були не чужі художні враження.

— Хе, — сказав він, ткнувши пальцем на одно полотно, де була змальована гола жінка, — предмет, теє... веселенький. А у цього чого так під носом чорно? тютюном, чи що, він себе засипав?

— Тінь, — відповів на те похмуро і не звертаючи до нього очей Чартков.

— Ну, її можна було б кудись на інше місце перенести, а під носом надто вже на видноті, — сказав квартальний, — а це чий портрет? — провадив він, підходячи до портрета старика. — Занадто вже страшний. Наче й справді він був такий страшний. Ой-ой-ой, та він просто-таки дивиться. Ех, який Громобій! З кого ви писали?

— А це з одного... — сказав Чартков і не скінчив слова: щось тріснуло. Квартальний натиснув, видно, занадто міцно на раму портрета, завдяки незграбній будові поліцейських рук своїх; бокові дощечки вломилися всередину, одна впала на підлогу, і разом з нею впав, важко брязнувши, суверток у синьому папері. Чарткову впав в очі напис: "1000 червінців". Як шалений, кинувся він підняти його, вхопив суверток, стиснув його судорожно в руці, що опустилася вниз від ваги.

— Неначе гроші задзвеніли, — сказав квартальний, почувши, як стукнуло щось, упавши на підлогу, і нічого не спромігшися побачити за швидкістю руху, з якою Чартков кинувся прибрати.

— А вам яке діло знати, що в мене є?

— А таке діло, що ви зараз повинні заплатити хазяїнові за квартиру; що у вас є гроші, та ви не хочете платити — от що.

— Ну, я заплачу йому сьогодні.

— Ну, а чого ж ви не хотіли платити раніш, та завдаєте клопоту хазяїнові, та от і поліцію теж турбуєте?

— Тому, що цих грошей я не хотів займати; я йому сьогодні ж увечері все заплачу і виберуся з квартири, бо не хочу залишатися в такого хазяїна.

— Ну, Іване Івановичу, він вам заплатить, — сказав квартальний, звертаючись до хазяїна. — А якщо вас не задовольнять як слід сьогодні ввечері, тоді вже вибачайте, пане живописець.

Сказавши це, він надів свою трикутну шляпу і вийшов у сіни, а за ним хазяїн, понуривши голову і, як здавалося, в якомусь замисленні.

— Слава Богу, чорт їх забрав! — сказав Чартков, коли почув, як зачинилися в передпокої двері. Він визирнув у передпокій, послав по щось Микиту, щоб залишитися зовсім самому, замкнув за ним двері і, вернувшись до себе в кімнату, заходився з сильним сердечним трепетанням розгортати суверток. В ньому були червінці, всі до одного нові, гарячі, як вогонь. Мало не збожеволівши, сидів він над золотою купою, все ще питаючи себе, чи не вві сні все це. В сувертку було їх рівно тисяча; зовні він був саме такий, які бачилися йому вві сні. Кілька хвилин він перебирав їх, переглядав, і все ще не міг отямитись. В уяві його вмиль воскресли всі історії про скарби, про шкатулки з потайними ящиками, залишені предками для своїх розорених внуків, з твердою певністю, що в майбутньому, промотавши багатство, вони бідуватимуть. Він думав так: "Чи не надумав і тут якийсь дідусь залишити своєму внукові подарунок, заховавши його в раму фамільного портрета?" Повний романтичного марення, він почав навіть думати, чи нема тут якогось таємного зв'язку з його долею, чи не зв'язане існування портрета з його власним існуванням, і саме придбання його чи не є вже якимсь приреченням. Він почав із зацікавленням розглядати рамку портрета. З одного боку її був видовбаний жолобок, засунутий дощечкою так хитро й непомітно, що коли б капітальна рука квартального наглядача не вчинила пролому, червінці залишилися б до кінця віку непорушно. Розглядаючи портрет, він здивувався знову з високої роботи, незвичайної виписаності очей; вони вже не здавалися йому страшними; але все ще в душі залишалося кожного разу мимовільне неприємне почуття. "Ні, — сказав сам собі, — хоч би чий був ти дідусь, а я тебе поставлю за скло і зроблю тобі за це золоті рамки". Тут він поклав руку на золоту купу, що лежала перед ним, і серце забилося сильно від такого дотику. "Що з ними робити? — думав він, втупившись у них очима. — Тепер я забезпечений щонайменше на три роки, можу замкнутися в кімнаті, працювати. На фарби тепер у мене є; на обід, на чай, на життя, на квартиру є; перешкоджати і набридати мені тепер ніхто не буде: куплю собі чудовий манекен, замовлю гіпсовий торсик, сформую ніжки, поставлю Венеру, накуплю гравюр з найкращих картин. І коли попрацюю три роки для себе, не поспішаючи, не на продаж, я позабиваю їх усіх, і можу стати славетним художником".

Так говорив він у згоді з добрим розумом, що підказував йому це; але зсередини озивався інший голос, чутніший і дзвінкіший. І як глянув він ще раз на золото, не те заговорили в ньому двадцять два роки та гаряча юність. Тепер у його владі було все те, на що досі дивився заздрими очима, чим милувався здалека, ковтаючи слину. Ох, як у ньому забилося серце, коли він тільки подумав про те! Одягнутися в модний фрак, розговоритися після довгого посту, найняти собі хорошу квартиру, піти зразу ж у театр, в кондитерську, в... та інше, і він, схопивши гроші, був уже на вулиці.

Найперше зайшов до кравця, одягся з ніг до голови, і, як дитина, почав оглядати себе безперестану; накупив духів, помад, найняв, не торгуючись, першу, яка трапилась, розкішну квартиру на Невському проспекті, з дзеркалами і суцільними вікнами; купив у магазині ненароком дорогий лорнет, ненароком накупив так само силу-силенну всяких галстуків, більш ніж було потрібно, завив у парикмахера собі кучері, проїхався два рази по місту в кареті без ніякої причини, об'ївся над міру цукерок у кондитерській і зайшов до ресторану француза, про якого досі мав такі ж невиразні відомості, як про китайське царство. Там він обідав, взявшись у боки, досить гордо поглядаючи на інших і поправляючи безперестану проти дзеркала завиті кучері. Там він випив пляшку шампанського, яке теж досі було йому знайоме більше з чуток. Вино трохи зашуміло в голові, і він вийшов на вулицю жвавий, моторний, за руським виразом: чортові не брат. Пройшовся по тротуару гоголем, наводячи на всіх лорнет. На мосту побачив він свого колишнього професора і шмигнув хвацько повз нього, немов не помітивши його зовсім, так що остовпілий професор довго ще стояв нерухомо на мосту, виявивши знак запитання на обличчі своєму. Всі речі і все, що було: станок, полотно, картини, були того ж вечора перевезені на розкішну квартиру. Він порозставляв, що було краще, на видні місця, що гірше — позакидав у куток, і походжав по розкішних кімнатах, безперестану поглядаючи в дзеркала. В душі його відродилося бажання непоборне захопити славу зразу ж за хвоста і показати себе світові. Уже вчувалися йому вигуки: "Чартков, Чартков! чи бачили ви картину Чарткова! Який меткий пензель у Чарткова! який сильний хист у Чарткова". Він ходив

захоплений у себе по кімнаті — залітав не знати куди. Другого ж дня, взявши десять червінців, подався він до одного видавця ходячої газети, просячи великодушної допомоги; був прийнятий привітно журналістом, що назвав його відразу ж "високошановним", потиснув йому обидві руки, розпитав докладно про ім'я, по батькові, про адресу, і на другий же день з'явилась у газеті, слідом за оголошенням про нововинайдені лойові свічки, стаття з таким заголовком: "Про надзвичайний хист Чарткова": "Поспішаємо втішити освічених жителів столиці прекрасним, можна сказати, в усіх відношеннях придбанням. Всі згодні з тим, що в нас багато є прегарних фізіогномій і прегарних облич, але не було досі засобу передати їх на чудотворному полотні, для передачі нащадкам; тепер недолік цей ліквідовано: знайшовся художник, що поєднує в собі, що потрібно. Тепер красуня може бути певна, що вона буде передана з усією грацією її краси, легкої, як повітря, чарівної, чудесної, подібної до метеликів, що пурхають по весняних квітах. Поважний батько сімейства побачить себе оточеного своєю сім'єю. Купець, воїн, громадянин, державний муж — кожний з новим завзяттям продовжуватиме своє поприще. Поспішайте, поспішайте, заходьте з гуляння, по дорозі від приятеля, від кухні, з найкращого магазину, поспішайте звідусюди. Прекрасна майстерня художника (Невський проспект, такий-то номер), заставлена вся портретами його пензля, гідного Вандіків і Тиціанів. Не знаєш, з чого дивуватися — чи з вірності та схожості з оригіналами, чи з надзвичайної яскравості та свіжості пензля. Хвала вам, художнику: ви вийняли щасливий білет з лотереї. Віват, Андрію Петровичу (журналіст, як видно, любив фамільярність)! Прославляйте себе і нас. Ми вміємо цінити вас. Загальний наплив, а разом з тим і гроші, хоч дехто з нашого ж брата, журналістів, і повстають проти них, будуть вам нагородою".

З таємною втіхою прочитав художник це оголошення; лице його проясніло. Про нього заговорили друком — це була для нього новина; кілька разів перечитував він рядки. Порівняння з Вандіком і Тиціаном було дуже приємне для нього. Фраза: "Віват, Андрію Петровичу!" теж дуже сподобалася; друковано називають його на ймення і по батькові — честь, досі йому зовсім не відома. Він почав ходити швидко по кімнаті, куйовдити собі волосся, то сідав у крісло, то схоплювався з нього і сідав

на диван, уявляючи щохвилини, як він прийматиме одвідувачів та одвідувачок; підходив до полотна і робив над ним хвацький вимих пензля, пробуючи надати граціозного руху руці. На другий день почувся дзвінок біля дверей його; він побіг одчиняти, увійшла дама, супроводжувана лакеєм у ліврейній шинелі, хутром підбитій, і разом з дамою увійшла молоденька вісімнадцятилітня дівчина, дочка її.

— Ви мсьє Чартков? — сказала дама.

Художник уклонився.

— Про вас стільки пишуть; ваші портрети, кажуть, верх досконалості. — Сказавши це, дама приставила до ока лорнет і подалась хутко оглядати стіни, на яких нічого не було. — А де ж ваші портрети?

— Винесли, — сказав художник, трохи зніяковівши, — я тільки що переїхав на цю квартиру, так вони ще в дорозі... не доїхали.

— Ви були в Італії? — сказала дама, наводячи на нього лорнет, не знайшовши нічого іншого, на що б можна було навести його.

— Ні, я не був, але хотів бути... Проте, тепер поки що я відклав... От крісло; ви втомилися...

— Дякую, я сиділа довго в кареті. А, он, нарешті, бачу вашу роботу! — сказала дама, підбігши до протилежної стіни і наводячи лорнет на поставлені долі його етюди, програми, перспективи і портрети. — C'est charmant! Lise, Lise, venez ici![?] Кімната в стилі Теньєра, бачиш: безладдя, безладдя, стіл, на ньому бюст, рука, палітра; он пил, бачиш, як пил намальований! c'est charmant! А он на другому полотні жінка, обличчя умиває — quelle jolie figure![?] Ах, мужичок! Ілзе, Ілзе, мужичок у руській сорочці! поглянь: мужичок! Так ви займаєтесь не самими тільки портретами?

— О! це дурниця... Так, розважався... етюди...

— Скажіть, якої ви думки про нинішніх портретистів? Правда, тепер нема таких, як був Тиціан? Нема тієї сили в колориті, нема тієї... який жаль, що я не можу вам висловити по-російськи (дама була любителька живопису і вибігала з лорнетом усі галереї в Італії). А втім, мсьє Ноль... ах, як він пише! Який незвичайний пензель! Я вважаю, що в нього навіть більше виразу в обличчях, ніж у Тиціана. Ви не знаєте мсьє Ноля?

— Хто цей Ноль? — спитав художник.

— Мсьє Ноль. Ах, який талант! він написав з неї портрет, коли їй було тільки дванадцять років. Треба, щоб ви неодмінно у нас були. Ілзе, ти йому покажи свій альбом. Ви знаєте, що ми приїхали з тим, щоб цієї ж хвилини почали з неї портрет.

— А як же, я готовий цю ж хвилину.

І в одну мить присунув він станок з наготовленим полотном, узяв у руки палітру, вступив очі в бліде личко дочки. Коли б він був знавцем людської природи, він прочитав би на ньому в одну хвилину початок дитячої пристрасті до балів, початок нудьги і скарг на повільність часу до обіду і по обіді, бажання побігати в новому платті на гуляннях, тяжкі сліди байдужого припадання до різних мистецтв, з матиного наказу, для піднесення душі й почуття. Але художник бачив у цьому ніжному личку саму тільки принадну для пензля, майже фарфорову прозорість тіла, чарівну легку томність, тонку світлу шийку і аристократичну легкість стану. І вже заздалегідь збирався торжествувати, показати леткість та блиск свого пензля, що мав досі діло тільки з різкими рисами грубих моделей, зі строгими антиками та копіями деяких класичних майстрів. Він уже уявляв собі в думках, як вийде це легеньке личко.

— Знаєте що? — сказала дама з трохи навіть зворушливим виразом обличчя. — Я б хотіла... на ній тепер плаття, я б, признатися, не хотіла,

щоб вона була в платті, до якого ми так звикли; я б хотіла, щоб вона була одягнена просто і сиділа б у затінку від зелені, а перед нею щоб які-небудь поля, щоб отари вдалині або діброва... щоб непомітно було, що вона іде кудись на бал або на модну вечірку. Наші бали, признаюся, так убивають душу, так мертвлять рештки почувань... простоти, простоти щоб було більше.

Та ба! на обличчях у матінки і в дочки написано було, що вони до того затанцювалися на балах, що обидві зробилися мало не воскові.

Чартков узявся до роботи, посадовив оригінал, прикинув кілька разів усе це в голові; провів у повітрі пензлем, думкою намічаючи пункти; примружив трохи око, відступив назад, глянув здаля, і за одну годину почав і скінчив підмалювання. Задоволений з нього, він заходився вже писати; робота його захопила. Уже він забув усе, забув навіть, що перебуває в присутності двох аристократичних дам, почав навіть виявляти часом деякі художницькі манери, прохоплюючись різними звуками, іноді підспівуючи, як трапляється з художником, зануреним всією душею у своє діло. Без найменшої церемонії, самим рухом пензля, змушував він оригінал підіймати голову, який, нарешті, почав сильно крутитися і виявляти цілковиту втому.

— Досить, на перший раз досить, — сказала дама.

— Ще трохи, — говорив, про все забувши, художник.

— Ні, пора! Ілзе, третя година! — сказала вона, виймаючи маленький годинник, що висів на золотому ланцюжку при її поясі, і скрикнула: — Ах, як пізно!

— Хвилиночку тільки, — говорив Чартков простодушним і благальним голосом дитини.

Та дама, здається, зовсім не мала охоти догоджати цього разу його художнім потребам і обіцяла замість того посидіти іншим разом довше.

"Але ж це прикро, — подумав сам собі Чартков, — рука тільки-но розійшлася". І згадав він, що ніхто не перебивав його і не зупиняв, коли він працював у своїй майстерні на Васильєвському острові; Микита сидів, було, не ворухнувшись, на одному місці — пиши з нього, скільки хоч; він навіть засинав у призначеній йому позі. І, невдоволений, поклав він свій пензель та палітру на стілець, і став засмутившись перед полотном. Комплімент, сказаний світською дамою, вивів його з задуми. Він кинувся хутко до дверей проводити їх; на сходах дістав запрошення бувати, прийти на тому тижні обідати і з веселим виглядом повернувся до себе в кімнату. Аристократична дама зовсім зачарувала його. Досі він дивився на подібні істоти як на щось неприступне, які народжені тільки для того, щоб промчати в розкішній колясці, з ліврейними лакеями та франтуватим кучером, і юїнути байдужий погляд на пішу, в небагатому плащику, людину. І раптом тепер одна з цих істот увійшла до нього в кімнату; він пише портрет, запрошений на обід в аристократичний дім. Задоволення опанувало його надзвичайне; він був у захваті цілковитому і нагородив себе за це славним обідом, вечірнім спектаклем, і знов проїхався в кареті по місту без ніякої потреби.

Всі ці дні звичайна робота зовсім не йшла йому в голову. Він тільки готувався і ждав хвилини, коли задзвенить дзвінок. Нарешті аристократична дама приїхала зі своєю бліденькою дочкою. Він посадовив їх, присунув полотно уже із спритністю й претензіями на світські манери і почав писати. Сонячний день і ясне освітлення багато допомогли йому. Він побачив у легенькому своєму оригіналі багато такого, що, коли б тільки вловити і віддати на полотні, воно надало б високої вартості портретові; побачив, що можна зробити щось особливе, коли виконати все в такій викінченості, в якій тепер з'являлася йому натура. Серце його почало навіть злегка трепетати, коли він відчув, що виявить те, чого ще не помітили інші. Робота захопила його цілком, увесь віддався він пензлеві, забувши знову про аристократичне походження оригінала. Із завмираючим диханням бачив, як виходили у нього легкі

риси і це майже прозоре тіло сімнадцятилітньої дівчини. Він ловив кожний відтінок, легку жовтавість, ледве помітну голубінь під очима, і вже готувався навіть схопити невеликий прищик, що вискочив на лобі, коли раптом почув над собою голос матері: "Ах! для чого це? цього не треба, — говорила дама. — У вас теж... от, у деяких місцях... немовби трохи жовто, і от тут зовсім ніби темні плямочки". Художник почав з'ясовувати, що саме ці плями та жовтавість дають хорошу гру, що вони становлять приємні й легкі тони обличчя. Але йому відповіли, що вони не становлять ніяких тонів і ніякої гри не дають; і що це йому тільки так здається. "Але дозвольте тут в одному тільки місці покласти трошки жовтенької фарби", — сказав простодушно художник. Та цього саме йому й не дозволили. Сказано було, що Ілзе тільки сьогодні трохи нездорова, а що жовтавості в неї ніякої не буває і обличчя вражає особливо свіжістю кольорів. З сумом почав він загладжувати те, що пензель його примусив виступити на полотні. Щезло багато майже непомітних рис, а разом з ними щезла почасти і схожість. Він бездушно став надавати йому того загального колориту, який дається на пам'ять і перетворює навіть обличчя, взяті з натури, на якісь холодно-ідеальні, бачені на ученицьких програмах. Але дама була задоволена з того, що образливий колорит був прогнаний зовсім. Вона виявила тільки здивування, що робота іде так довго, і додала, що чула, ніби він за два сеанси зовсім закінчує портрет. Художник нічого не зміг на це відповісти. Дами підвелися і збиралися вийти. Він поклав пензель, провів їх до дверей і потім довго стояв смутний на одному й тому самому місці перед своїм портретом. Він дивився на нього безтямно, а в голові його тим часом стояли ті легкі жіночні риси, ті відтінки й прозорі тони, ним помічені, які знищив без жалю його пензель. Будучи весь сповнений ними, він відставив портрет набік і відшукав у себе десь закинуту головку Псіхеї, яку колись давно й ескізно накидав на полотно. То було личко, вміло написане, але зовсім ідеальне, холодне, з самих тільки загальних рис, що так і не прийняло живого тіла. Знічев'я він тепер узявся проходити його, пригадуючи на ньому все, що вдалося йому спостерегти на обличчі аристократичної одвідувачки. Вловлені ним риси, відтінки й тони тут лягали в тому очищеному вигляді, в якому з'являються вони тоді, коли художник, надивившись на природу, уже віддаляється від неї і

дає рівний їй витвір. Псіхея стала оживати, і мисль, ледве позначена на ній, почала поволі перетворюватися в видиме тіло. Тип обличчя молоденької світської дівчини мимоволі передавався Псіхеї, і через те набрала вона своєрідного виразу, що дає право на назву істинно оригінального твору. Здавалося, він скористувався зокрема й разом з усього, що дав йому оригінал, і захопився цілком своєю роботою. Кілька днів він був зайнятий тільки нею. І за цією ж роботою застав його приїзд знайомих дам. Він не встиг зняти зі станка картину. Обидві дами радісно скрикнули від здивовання і сплеснули руками.

— Lise, Lise! Ах, яка схожість! Superbe, superbe![?] Як хороше вигадали ви, що одягли її в грецький костюм. Ах, який сюрприз!

Художник не знав, як пояснити дамам цю приємну для них помилку. Засоромившись і понуривши голову, він промовив стиха:

— Це — Псіхея.

— У вигляді Псіхеї? C'est charmant! — сказала мати, усміхнувшись; причому усміхнулась також і дочка. — Чи не правда, Lise, тобі найбільше личить бути зображеною у вигляді Псіхеї? Quelle idee delicieuse![?] Але яка робота! Це Корредж! Признатися, я читала й чула про вас, але я не знала, що у вас такий хист. Ні, ви неодмінно повинні написати також і з мене портрет.

Дамі, як видно, хотілося теж з'явитись у вигляді якоїсь Псіхеї.

"Що мені з ними робити? — подумав художник. — Коли вони самі того хочуть, то нехай Псіхея зійде за те, що їм хочеться", — і промовив уголос:

— Потрудіться ще на хвилиночку сісти, я дещо додам.

— Ах, я боюсь, щоб ви як-небудь не... вона така тепер схожа!

Але художник зрозумів, що побоювання були щодо жовтавості, і заспокоїв їх, сказавши, що він тільки додасть блиску і виразу очам. А по правді йому було дуже соромно і хотілося хоч трохи більше надати схожості з оригіналом, щоб не докорив йому хто-небудь за цілковиту безсоромність. І справді, риси блідої дівчини почали, нарешті, виступати ясніше з обличчя Псіхеї.

— Досить! — сказала мати, що стала побоюватися, щоб схожість не наблизилася кінець кінцем уже надто близько.

Художник був нагороджений всім: усмішкою, грішми, компліментом, щирим потиском руки, запрошенням на обіди; словом, дістав тисячу приємних нагород. Портрет наробив у місті шуму. Дама показала його приятелькам; всі дивувалися з майстерності, з якою художник умів зберегти схожість і разом з тим надати краси оригіналові. Останнє зауваження було, розуміється, не без легкого забарвлення заздрощів на обличчі. І художник одразу був закиданий роботою. Здавалось, усе місто хотіло у нього малюватися. Біля дверей щохвилини деренчав дзвінок. З одного боку, це могло б бути добре, даючи йому нескінченну практику різноманітністю, безліччю облич. Та, на біду, то все був народ, з яким важко було миритися, народ поспішливий, заклопотаний або ж належний до світу, отже, заклопотанніший за всіх інших і через те нетерплячий до краю. З усіх боків тільки й вимагали, щоб було гарно й швидко. Художник побачив, що викінчувати зовсім було неможливо, що все треба було замінити спритністю та меткою жвавистю пензля. Схоплювати саму лише цілість, один загальний вираз і не заглиблюватись пензлем у витончені подробиці; одним словом, наслідувати природу в її завершеності було зовсім неможливо. До того ж треба додати, що майже всі, хто малювався, мали багато інших різних вимог. Дами вимагали, щоб переважно тільки душа і характер змальовувалися на портретах, щоб іншого часом і зовсім не додержувати, закруглити всі кути, зм'якшити усі вади і навіть, коли можна, обійти їх зовсім; словом, щоб на обличчя можна було задивитись, якщо навіть не вкрай закохатися. І через те, сідаючи малюватися, вони набирали часом такого виразу, що вкрай дивував художника: та намагалася виявити на обличчі своєму

меланхолію, друга мрійність, третя обов'язково хотіла зменшити рот і стискала його до такої міри, що він перетворювався кінець кінцем на одну цятку, не більшу, як головка на булавці. І, незважаючи на все це, вимагали від нього подібності й невимушеної природності. Чоловіки теж були нітрохи не кращі від дам. Один вимагав змалювати себе з сильним енергійним поворотом голови; інший — з піднесеними догори натхненними очима; гвардійський поручик вимагав неодмінно, щоб у очах видно було Марса; цивільний чиновник гнув до того, щоб якнайбільше було прямої, благородства в обличчі і щоб рука спиралася на книгу, на якій розбірливими словами було б написано: "Завжди стояв за правду". Спершу художника кидали в піт такі вимоги: все це треба було зміркувати, обдумати, а тим часом термін давали дуже короткий. Нарешті, він збагнув, в чому була справа, і вже не утруднявся нітрохи. Навіть з двох, трьох слів угадував наперед, хто чим хотів зобразити себе. Хто хотів Марса, він в обличчя ліпив Марса; хто мітив у Байрона, він надавав йому байронівської пози й повороту. Корінною, Ундіною чи то Аспазією хотіли бути дами, він з великою охотою згоджувався на все і додавав від себе вже кожному досить миловидості, яка, як відомо, ніде не псує, і за неї простять інколи художникові і саму несхожість. Незабаром він уже сам почав дивуватися дивній жвавості й спритності свого пензля. А хто малювався, ті, само собою зрозуміло, були в захваті й проголошували його генієм.

Чартков зробився модним живописцем в усіх відношеннях. Почав їздити на обіди, супроводжувати дам у галереї і навіть на гуляння, франтувати одягатися і проповідувати вголос, що художник повинен належати до вищого товариства, що треба підтримати його звання, що художники одягаються як шевці, не вміють пристойно себе тримати, не дотримуються високого тону і позбавлені найменшої освіченості. Дома у себе, в майстерні, він завів охайність та чистоту до найвищої міри, приставив двох пишних лакеїв, тримав франтуватих учнів, переодягався кілька разів на день у різні вранішні костюми, завивався, зайнявся поліпшенням різних

манер, з якими зустрічати одвідувачів, зайнявся прикрашуванням всіма можливими засобами свого зовнішнього вигляду, щоб справити тим приємне враження на дам; одно слово, незабаром не можна було в ньому ніяк упізнати того скромного художника, який працював колись непомітно у своїй хатині на Васильєвському острові. Про художників і про мистецтво він висловлювався тепер різко: твердив, що старим художникам уже занадто багато приписано достоїнств, що всі вони до Рафаеля писали не фігури, а оселедці; що існує тільки в уяві розглядувачів думка, ніби видно в них якусь святість; що сам Рафаель навіть писав не все добре, і за багатьма творами його затрималась тільки силою переказу слава; що Мікель-Анжел хвалько, бо ж хотів тільки похвалитися знанням анатомії, що грації в ньому нема ніякої і що справжнього блиску, сили пензля і колориту треба шукати тільки тепер, у нинішньому віці. Тут, натурально, мимоволі доходило діло і до себе.

— Ні, я не розумію, — говорив він, — напруження інших сидіти й копатися над роботою. Людина, що порпається по кілька місяців над картиною, як на мене, трудівник, а не художник. Я не повірю, щоб у неї був талант. Геній творить сміливо, швидко. От у мене, — говорив він, звертаючись звичайно до одвідувачів, — цей портрет я написав за два дні, цю голівку за один день, це за кілька годин, це за годину з чимсь. Ні, я... я, признаюся, не визнаю за мистецтво того, що ліпиться рядок по рядкові; це вже ремесло, а не мистецтво.

Так розповідав він своїм одвідувачам, і одвідувачі дивувалися з сили та спритності його пензля, навіть вигукували, почувши, як швидко він творив, і потім переказували один одному: "Це талант, справжній талант! Подивіться, як він говорить, як сяють його очі! Il y a quelque chose d'extraordinaire dans toute sa figure!"[?]

Художникові було приємно чути про себе такі думки. Коли в журналах з'являлася друкована хвала йому, він радів, як дитина, хоча ця хвала була куплена ним за свої ж гроші. Він розносив такий друкований листок скрізь і мовби ненароком показував його знайомим і приятелям, і це його тішило до найпростодушнішої наївності. Слава його зростала,

роботи й замовлень більшало. Уже почали йому надокучати одні й ті самі портрети та обличчя, яких положення та повороти зробилися у нього завченими. Уже без великої охоти він писав їх, намагаючись будь-як накидати саму голову, а все інше давав докінчувати учням. Спершу він все-таки пробував дати якесь нове положення, вразити силою, ефектом. Тепер і це ставало йому нудно. Розум втомлювався придумувати та обдумувати. Це було йому не по силі, та й ніколи: повне розваг життя і товариство, де він намагався грати роль світської людини, — все це відносило його далеко від праці і думок. Пензель його байдужів і тупішав, і він непомітно замкнувся в одноманітних, визначених, давно зношених формах. Одноманітні, холодні, вічно причепурені і, так би мовити, застебнуті обличчя чиновників, військових та цивільних, не багато давали простору для пензля: він забував і розкішні драпіровки, і сильні рухи, і пристрасті. Про групи, про художню драму, про високу її зав'язку нічого було й говорити. Перед ним були тільки мундир, та корсет, та фрак, перед якими відчуває холод художник і падає всяка уява. Навіть достоїнств найзвичайніших уже не було видно в його творах, а тимчасом вони все ще користувалися славою, хоч справжні знавці та художники тільки знизували плечима, дивлячись на останні його роботи. А деякі, що знали Чарткова раніше, не могли збагнути, як міг зникнути в ньому хист, ознаки якого виявились уже яскраво в ньому з самого початку, і даремно намагалися розгадати, яким чином може згаснути обдарованість у людині, коли вона тільки що досягла повного розвитку всіх сил своїх.

Та цих голосів не чув сп'янілий від слави художник. Уже він починав вступати в пору поважності розуму й віку: почав товстішати й помітно роздаватися вшир. Уже в газетах та журналах читав він прикметники: поважний наш Андрій Петрович, заслужений наш Андрій Петрович. Уже почали йому пропонувати на службі почесні посади, запрошувати на іспити, в комітети. Уже він починав, як завжди буває в поважні літа, сильно схилитися на бік Рафаеля та старовинних художників, не тому, що впевнився цілком у їх високих якостях, а тому, щоб колоти ними очі молодим художникам. Уже він починав, за звичаєм усіх, хто вступає в такі літа, докоряти всій без винятку молоді за неморальність та недобре спрямування духу. Уже починав він вірити, що все на світі робиться

просто, натхнення з неба немає, і все неминуче має бути підведене під один строгий порядок акуратності та одноманітності. Одно слово, життя його вже дійшло тих літ, коли все, що дише поривом, стискується в людині, коли потужний смичок слабше доходить до душі і не обвивається пронизливими звуками коло серця, коли дотик краси уже не перетворює незайманих сил на вогонь і полум'я, а всі відгорілі почуття стають приступніші до звуку золота, вслухаються уважніше в його привабливу музику і помалу непомітно дозволяють їй остаточно приспати себе. Слава не може дати насолоди тому, хто вкрав її, а не заслужив; вона будить повсякчасний трепет тільки в гідному їй. І тому всі почуття й пориви його звернулися до золота. Золото стало його пристрастю, ідеалом, страхом, насолодою, метою. Паки асигнацій зростали у скринях і, як кожний, кому випадає на долю цей страшний дар, він ставав сумним, недоступним ні для чого, крім золота, безпричинним скнарою, безглуздим збирачем, і вже ладен був перетворитися на одну з тих чудних істот, яких багато трапляється в нашому бездушному світі, на які з жахом дивиться сповнена життя й серця людина, якій здаються вони рухомими кам'яними гробами з мерцем усередині замість серця. Але одна подія сильно потрясла й розбудила всю його істоту.

Одного дня побачив він на столі своєму записку, якою Академія художеств просила його як достойного свого члена прибути й сказати думку свою про новий, присланий з Італії твір російського художника, який там удосконалювався. Цей художник був один з колишніх його товаришів, що з ранніх літ носив у собі пристрасть до мистецтва, з палкою душею трудівника поринув у нього всією душею своєю, одірвався від друзів, від рідних, від улюблених звичок і помчав туди, де на фоні чудового неба спіє величавий розсадник мистецтв, у той чудесний Рим, при імені якого так повно й сильно б'ється палке серце художника. Там, як відлюдник, поринув він у труд і нічим не перебивані заняття. Йому не було діла до того, що говорили про його характер, про його невміїння поводитися з людьми, про недодержання світських пристойностей, про зневагу, якої завдавав він званню художника своїм убогим, недбалим убранням. Йому було байдуже, сердилися на нього чи ні його собрати. Всім нехтував він, все віддавав мистецтву. Невтомно одвідував галереї,

цілими годинами простоював перед творами великих майстрів, ловлячи й підстерігаючи чудесний пензель. Нічого він не кінчав без того, щоб не перевірити себе кілька разів на цих великих учителях і щоб не прочитати в їхніх витворах безмовної і промовистої собі поради. Він не заходив у шумливі розмови та суперечки; він не стояв ні за пуристів, ні проти пуристів. Він однаково всьому віддавав належну йому частину, беручи з усього тільки те, що було в ньому прекрасного, і, нарешті, залишив собі учителем одного божественного Рафаеля. Подібно до того, як великий поет-художник, перечитавши багато різних творів, сповнених чарівності й величавої краси, залишав кінець кінцем собі настільною книгою саму тільки "Іліаду" Гомера, відкривши, що в ній усе є, чого хочеш, і що нема нічого, що не відбилося б уже тут у такій глибокій і великій довершеності. І зате виніс він із своєї школи величну ідею твору, могутню красу мислі, високу чарівність небесного пензля.

Увійшовши до зали, Чартков побачив уже цілий величезний натовп одвідувачів, що зібралися перед картиною. Глибока безмовність, яка рідко буває серед численних цінителів, на цей раз панувала всюди. Він поспішив надати собі значущої фізіономії знавця і наблизився до картини; та, Боже, що він побачив!

Чистий, непорочний, прекрасний, як наречена, стояв перед ним твір художника. Скромно, божественно, невинно і просто, як геній, підносився він над усім. Здавалося, небесні постаті, здивовані стількома зведеними на них поглядами, сором'язливо опустили прекрасні вії. З почуттям мимовільного здивування споглядали знавці новий, небачений пензель. Все тут, здавалось, поєдналося разом: вивчення Рафаеля, що позначилося на високому благородстві поз, вивчення Корреджія, що відбилося на остаточній довершеності пензля. Але найвладніше була виявлена сила твору, що вже йшла з душі самого художника. Останній предмет на картині був нею перейнятий; у всьому осягнений закон і внутрішня сила. Скрізь уловлена була ця плавна закруглість ліній, властива природі, яку бачить тільки око художника-творця і яка виступає кутами в копіїста. Видно було, як усе, визбиране із зовнішнього світу, художник замкнув спершу в своїй душі і вже звідти, з душевного

джерела, вилив його однією гармонійною, урочистою піснею. І стало ясно навіть недосвідченим, яка незмірна прірва лежить між твором і звичайною копією з природи. Майже неможливо було описати ту незвичайну тишу, яка мимоволі поїняла всіх, що стояли, втупивши очі в картину — ні шелесту, ні звуку; а картина тим часом щохвилини здавалася все вищою і вищою; ясніше й чудесніше відділялася від усього і вся перетворилася, нарешті, в єдину мить, плід злетілої з неба на художника мислі, мить, до якої все життя людське є тільки саме готування. Мимовільні сльози готові були покотитися по обличчях одвідувачів, що оточували картину. Здавалося, всі смаки, всі зухвалі, неправильні відхилення смаку злилися в якийсь безмовний гімн божественному творові. Непорушно, з відкритим ротом стояв Чартков перед картиною, і, нарешті, коли мало-помалу відвідувачі й знавці загомоніли й почали міркувати про достойність твору і коли, нарешті, звернулися до нього з проською висловити свою думку, він отямився; хотів прибрати байдужого, звичайного вигляду, хотів сказати звичайне, пошле міркування зачерствілих художників, на зразок: "Так, звичайно, правда, не можна заперечити таланту художника; є дещо; видно, що хотів він виразити щось; проте щодо головного..." І слідом за цим додати, розуміється, такі похвали, від яких не поздоровилося б усякому художникові. Хотів це зробити, та мова завмерла на устах його, сльози й ридання безладно вирвалися у відповідь, і він, як безумний, вибіг із зали.

З хвилину нерухомий і безтямний стояв він посеред своєї розкішної майстерні. Вся істота, все життя його було збуджене в одну мить, немовби молодість повернулась до нього, немовби згаслі іскри таланту спалахнули знову. З очей його раптом упала пов'язка. Боже! і згубити так без жалю найкращі роки своєї юності; знищити, погасити іскру вогню, що, можливо, жеврів у грудях, що, можливо, розвився б тепер у величі й красі, можливо, так само викликав би сльози здивовання та вдячності! І згубити все це, згубити без найменшого жалю! Здавалося, ніби в цю хвилину враз і раптом ожили в душі його ті напруження й пориви, які колись були йому знайомі. Він схопив пензель і наблизився до полотна. Піт напруження виступив на його обличчі; весь обернувся він на одно бажання і загорівся однією думкою: йому хотілося змалювати ангела-

відступника. Ця ідея найбільш відповідала станові його душі. Та ба! Постаті його, пози, групи, думки лягали вимушено й безладно. Пензель його і уява занадто вже замкнулись в одну мірку, і безсилий порив переступити межі й кайдани, ним самим на себе накладені, уже віддавав неправильністю й помилкою. Він зневажив трудні, довгі сходи повільно збираних відомостей та перших основних законів майбутнього великого. Досада охопила його. Він звелів винести геть із своєї майстерні всі останні твори, всі бездушні модні картинки, всі портрети гусарів, дам і статських радників. Замкнувся сам один у своїй кімнаті, звелів нікого не пускати і весь поринув у роботу. Як терплячий юнак, як учень, сидів він за своєю працею. Та яке безжально-невдячне було все те, що виходило з-під його пензля! На кожному кроці його зупиняло незнання найпростіших стихій; простий, незначний механізм охолоджував весь порив і стояв неперехідним порогом для уяви. Пензель мимоволі звертався до завчених форм, руки складалися на один завчений манер, голова не сміла зробити незвичайного повороту, навіть самі складки одяжі були завченими і не хотіли слухатися й драпіруватися на незнайомому положенні тіла. І він почував, він почував і бачив це сам!

"Та чи справді мав я талант? — сказав він нарешті, — чи не помилився я?" І, промовивши ці слова, він підійшов до давніших своїх творів, що робились колись так чисто, так некорисливо, там, у бідній хатині, на відлюдному Васильєвському острові, далеко від людей, розкоші та всяких примх. Він підійшов тепер до них і став пильно розглядати їх усі, і разом з ними почало вставати в його пам'яті все колишнє бідне життя його. "Так, — промовив він з розпачем, — я мав талант. Скрізь, на всьому видно його ознаки й сліди..."

Він став і враз затрусився всім тілом: очі його зустрілися з нерухомо втупленими на нього очима. Це був той надзвичайний портрет, що його він купив на Щукіному дворі. Весь час він був закритий, заставлений іншими картинами і зовсім випав у нього з думки. А тепер, як навмисне, коли було винесено всі модні портрети та картини, що наповняли майстерню, він виглянув наверх разом з іншими творами його молодості. Як пригадав він усю дивну його історію, як пригадав, що деяким чином

він, цей дивний портрет, був причиною його переродження, що грошовий скарб, одержаний ним таким чудесним способом, породив у ньому всі суєтні спонуки, що загубили його талант — майже шаленство ладне було вдертися в його душу. Він тієї ж хвилини звелів винести геть ненависний портрет. Але душевне хвилювання від того не вгамувалося: всі почуття і вся істота були зрушені до дна, і він зазнав тієї страшної муки, що, як разючий виняток, з'являється інколи в природі, коли талант слабкий намагається виявити себе у великому, невідповідному для нього, розмірі і не може виявити себе, тієї муки, яка в юнакові породжує велике, але в людині, що перейшла за межу мрій, перетворюється на безплідну жадобу, тієї страшної муки, що робить людину здатною на жахливі злочинства, його опанувала страшна заздрість, заздрість аж до шаленства. Жовч проступала у нього на обличчі, коли він бачив твір, що мав на собі печать хисту. Він скреготав зубами і їв його очима василіска. В душі його віродився найпекельніший намір, який будь-коли плекала людина, і з шаленою силою кинувся він виконувати його. Він почав скуповувати все найкраще, що тільки створював живопис. Купивши картину за велику ціну, обережно приносив до своєї кімнати і з люттю тигра на неї накидався, рвав, шматував її, різав на клаптики і топтав ногами, супроводячи сміхом насолоди. Незчисленні багатства, зібрані ним, давали йому всі можливості задовольняти це пекельне бажання. Він порозв'язував усі свої золоті мішки і повідчиняв скрині. Ніколи жодне чудовисько нещастя не знищило стільки прекрасних творів, скільки знищив цей лютий месник. На всіх аукціонах, де тільки показувався він, кожен заздальгідь зрікався думки придбати художній твір. Здавалося, ніби розгніване небо навмисне послало в світ цей жахливий бич, бажаючи відняти в нього всю його гармонію. Ця жахлива пристрасть наклала якийсь страшний колорит на нього: вічна жовч не сходила з його обличчя. Ганьба на світ і заперечення вимальовувалось само собою в рисах його. Здавалося, в ньому втілювався той страшний демон, якого ідеально змалював Пушкін. Крім отруйного слова і вічного осуду, нічого не вимовляли його уста. Подібно до якоїсь гарпії, стрічався він на вулиці, і всі, навіть його знайомі, побачивши його здалека, намагалися ухилитись і уникнути такої зустрічі, кажучи, що її вистачить отруїти потім весь день.

На щастя для світу й мистецтва, таке напружене й силуване життя не могло довго тривати: розмір пристрастей був надто невідповідний і колосальний для слабких сил його. Напади несамовитості й безумства почали проявлятися частіше, і кінець кінцем все перейшло в найжахливішу хворобу. Жорстока гарячка, поєднана з найскоротечнішими сухотами, взялися до нього так люто, що за три дні залишилася від нього сама тільки тінь. До цього прилучилися всі ознаки безнадійного божевілля. Іноді кілька чоловік не могли утримати його. Йому почали ввижатися давно забуті, живі очі незвичайного портрета, і тоді шаленство його було страшне. Всі люди, що обступали його постіль, здавалися йому страшними портретами. Портрет двоївся, четверився в його очах; всі стіни здавалися пообвішувані портретами, що втупили в нього свої нерухомі, живі очі. Страшні портрети дивилися зі стелі, з підлоги, кімната розширялася і довшала нескінченно, щоб якнайбільше вмістити цих нерухомих очей. Лікар, що взяв на себе обов'язок його лікувати і вже дещо чув про дивну його історію, намагався всіма силами розшукати таємничий зв'язок поміж маячними видіннями і подіями його життя, але нічого не досягнув. Хворий нічого не розумів і не відчував, крім своїх мук, і видавав з себе самі жахливі зойки та незрозумілі слова. Нарешті, життя його урвалося на останньому, уже безмовному пориві страждання. Труп його був страшний. Нічого теж не могли знайти від величезних його багатств; але, побачивши порізані шматки тих високих творів, яких ціна перевищувала мільйони, зрозуміли жахливий їх ужиток.

Частина II

Безліч карет, дрозжок та колясок стояло перед під'їздом дому, де відбувався аукційний продаж речей одного з тих багатих любителів мистецтв, які солодко продрімали все життя своє, заглиблені в зефіри та амури, безвинно набули слави меценатів і простодушно витратили для цього мільйони, зібрані їх поважними батьками, а часто навіть власними давнішими трудами. Таких меценатів, як відомо, тепер уже нема, і наш XIX вік давно вже набув скучної фізіономії банкіра, що втішається своїми мільйонами тільки у вигляді цифр, виставлених на папері. Довга зала була наповнена найстрокатішим натовпом одвідувачів, що налетіли, як

хижі птахи на неприбране тіло. Тут була ціла флотилія руських купців з Гостиного двору і навіть з товкучки, в синіх німецьких сюртуках. Вигляд їх, вираз облич були тут якісь твердіші, вільніші, на них не позначалася та пересолоджена запобігливість, яку так видно в руському купцеві, коли він у себе в крамниці перед покупцем. Тут вони зовсім не церемонилися, дарма, що в тій же залі було безліч тих аристократів, перед якими вони в іншому місці готові були поклонами своїми позмітати порошок, нанесений власними ж чобітьми. Тут вони були зовсім невимушені, обмацували без церемонії книги й картини, бажаючи дізнатись про добротність товару, і сміливо перебивали ціну, яку набивали графи-знавці. Тут було багато постійних одвідувачів аукціонів, що постановили щодня бувати на них замість сніданку; аристократи-знавці, що вважали за обов'язок не пропустити нагоди збільшити свою колекцію і не знаходили іншого заняття від 12 до 1 години; нарешті, ті благородні пани, яких вбрання й кишені дуже лихенькі і які з'являються щодня без будь-якої користоловної мети, а єдино, щоб подивитися, чим що скінчиться, хто даватиме більше, хто менше, хто кого переб'є і за ким що залишиться. Безліч картин було розкидано без усякого ладу; з ними були перемішані і меблі, і книги з вензелями колишнього власника, що, може, не мав зовсім похвального інтересу до них заглядати. Китайські вази, мармурові дошки для столів, нові й старі меблі з вигнутими лініями, з грифами, сфінксами та лев'ячими лапами, визолочені й без позолоти, люстри, кенкети, — все було накидане, і зовсім не в такому порядку, як у магазинах. Все являло якийсь хаос мистецтв. Взагалі, почуття наше перед аукціоном страшне: в ньому все чимсь схоже на похоронну процесію. Зала, де він відбувається, завжди якась похмура; вікна, позаставлювані меблями та картинами, ллють скупе світло, безмовність, розлита на обличчях, і похоронний голос аукціоніста, що постукує молотком і співає панахиду бідолашнім мистецтвам, що так дивно зустрілися тут. Все це, здається, посилює ще більше дивну неприємність враження.

Аукціон, здавалося, був у самому розпалі. Ціла юрба пристойних людей, збившись до купи, сперечалася про щось навперебій. Звідусіль лунаючи слова: "Карбованець, карбованець, карбованець", — не давали часу аукціоністові повторяти набавлювану ціну, яка вже виросла

вчетверо проти оголошеної. Густий натовп сперечався за портрет, який не міг не спинити всіх, хто хоч трохи знався на живопису. Високий пензель художника виявлявся в ньому очевидно. Портрет, вочевидь, уже кілька разів був реставрований та поновлений і являв смагляві риси якогось азіата в широкій одежі, з незвичайним, чудним виразом на обличчі, але найбільше всі були вражені незвичайною живістю очей. Що більше вдивлялися в них, тим більше вони, здавалось, заходили кожному всередину. Ця дивність, цей незвичайний фокус художника привернули увагу майже всіх. Багато з тих, що змагалися за нього, вже відступилися, бо ціну набили неймовірну. Залишилися тільки два відомі аристократи, любителі живопису, які ні за що не хотіли відмовитися від такого придбання. Вони гарячкували і набили б, мабуть, ціну до неможливого, коли б раптом один з тих, що розглядали портрет, не промовив:

— Дозвольте мені перебити на час ваше змагання. Я, може, більше, ніж хто інший, маю право на цей портрет.

Слова ці вмить привернули до нього увагу всіх. То був ставний чоловік, років тридцяти п'яти, з довгими чорними кучерями. Приємне обличчя, сповнене якоїсь ясної безтурботності, виявляло душу, далеку від усіх виснажливих світських потрясінь; в одязі його не було ніяких претензій на моду: все виказувало в ньому артиста. Це був, справді, художник Б., відомий особисто багатьом із присутніх.

— Хоч якими дивними здадуться вам слова мої, — продовжував він, бачачи спрямовану на нього загальну увагу, — та коли ви згодитесь вислухати невеличку історію, можливо, ви побачите, що я мав право сказати їх. Все мене переконує, що портрет є той самий, якого я шукаю.

Цілком природна цікавість спалахнула майже на всіх обличчях, і сам аукціоніст, роззявивши рота, спинився з піднятим у руці молотком, приготувавшись слухати. На початку оповідання багато хто мимоволі звертав очі до портрета, а потім усі вступилися в самого оповідача, в міру того як оповідання його ставало все цікавішим.

— Вам відома та частина міста, яку звуть Коломною, — так він почав.

— Тут усе не схоже на інші частини Петербурга; тут не столиця і не провінція; здається, відчуваєш, перейшовши на Коломенські вулиці, як залишають тебе всі молоді бажання й пориви. Сюди не заходить майбутнє, тут скрізь тиша та відставка, все, що осіло від столичного руху. Сюди переїздить на життя відставні чиновники, вдови, небагаті люди, що мають знайомство з сенатом і тому засудили себе тут майже на все життя; вислужені куховарки, що товчуться цілий день на ринках, правлять теревені з мужиком в дрібній крамничці й забирають щодня на п'ять копійок кофію та на чотири цукру, і, нарешті, весь той розряд людей, який можна назвати одним словом: попілуватий, людей, що зі своїм убранням, лицем, волоссям, очима мають якийсь невиразний, попелястий вигляд, як день, коли нема на небі ні бурі, ні сонця, а буває просто ні те ні се: сіється туман і відбирає всяку різкість від предметів. Сюди можна зарахувати відставних театральних капельдинерів, відставних титулярних радників, відставних годованців Марса з виколотим оком та роздутою губою. Ці люди зовсім байдужі: ідуть, ні на що не звертаючи очей, мовчать, ні про що не думаючи. В кімнаті у них небагато добра; іноді просто штоф чистої руської горілки, яку вони одноманітно смокчуть цілий день без жодного сильного приливу до голови, що буває після сильного спожиття, яким звичайно любить себе потішити у неділю молодий німецький ремісник, цей молодець Міщанської вулиці, що один володіє всім тротуаром, коли час переступив за дванадцяту годину ночі.

Життя у Коломні страх відлюдне: рідко з'явиться карета, крім хіба тієї, що нею їздять актори, що громом, дзвоном та брязкотом своїм одна тільки турбує загальну тишу. Тут усе пішоходи, візник дуже часто без їздця плентається, везучи сіно для бородатої конячки своєї. Квартиру можна знайти за п'ять карбованців на місяць навіть з кофієм уранці. Вдови, що дістають пенсіон, тут найаристократичніші фамілії; вони тримаються добре, метуть часто свою кімнату, розмовляють з приятельками про дорожнечу на яловичину та на капусту; при них часто буває молоденька дочка, мовчазна, покірنا, іноді гарненька істота, бридке собача і настінний годинник, що сумовито постукує маятником.

Далі йдуть актори, що їм утримання не дозволяє виїхати з Коломни, народ вільний, як усі артисти, що живуть для втіхи. Вони, сидячи в халатах, лагодять пістоль, ліплять з картону всякий дріб'язок, потрібний для дому, грають з гостем-приятелем у шашки та в карти і так проводять ранок, роблячи майже те саме і ввечері, з додатком інколи пуншу. Після цих тузів та аристократства Коломни іде надзвичайна порошня та дрібнота, їх так само важко пойменувати, як підрахувати ту безліч комашок, що розплodжуються в старому оцті. Тут є баби, що моляться; баби, що пиячать; баби, що і моляться і пиячать разом; баби, що перебуваються незбагненними коштами, як мурашки, тягають з собою старе шмаття та білизну від Калинкиного мосту до товкучки, з тим щоб продати його там за п'ятнадцять копійок; словом, часто найнещасніший поскріб людства, якому ні один благодійний політичний економ не знайшов би засобів поліпшити його добробут.

Я для того згадав їх, щоб показати вам, як часто цей народ потребує негайної тимчасової допомоги і мусить удаватися до позичок, і тоді оселяються серед нього особливого роду лихварі, що дають невеликі суми під застави і за великі проценти. Ці невеликі лихварі бувають в кілька разів безсердечніші від усяких великих, бо виникають серед бідності й яскраво показаного жебрацького лахміття, якого не бачить багатий лихвар, маючи діло тільки з тими, що приїздять у каретах. І тому занадто вже рано вмирає в душах їхніх всяке почуття людяності. Серед таких лихварів був один... але не завадить вам сказати, що подія, про яку я взявся розповісти, належить до минулого віку, а саме до царювання покійної цариці Катерини Другої. Ви можете самі зрозуміти, що самий вигляд Коломни і внутрішнє життя її мусили значно змінитися. Отже, серед лихварів був один — істота в усіх відношеннях незвичайна, що оселився вже давно в цій частині міста. Він ходив у широкій азіатській одежі; темний колір обличчя вказував на південне його походження, але якої саме він був нації: індієць, грек, перс — того ніхто не міг сказати напевне. Високий, майже незвичайний зріст, смагляве, сухорляве, обпалене обличчя і якийсь незбагненно страшний колір його, великі, з незвичайним огнем очі, навислі густі брови відрізняли його сильно й різко від усіх попелястих жителів столиці. Саме житло його не схоже було на

інші маленькі дерев'яні будиночки. Це була кам'яна будівля, на зразок тих, що їх колись набудували чимало генуезькі купці, з неправильними, неоднакового розміру вікнами, з залізними віконницями та засувами. Цей лихвар відрізнявся від інших лихварів уже тим, що міг наділити якою хоч сумою всіх, починаючи зі старої жебрачки до марнотратного придворного вельможі. Перед домом його з'являлися часто найблискупчіші екіпажі, з вікон яких інколи визирала голова пишної світської дами. Поголоска, як звичайно, рознесла, що залізні скрині його повні без ліку грошей, коштовностей, діамантів і всяких застав, та що, одначе, він зовсім не мав тієї зажерливості, яка властива іншим лихварям. Він давав гроші охоче, розподіляючи, здавалось, дуже вигідно строки сплати. Але якимись дивними арифметичними викладками примушував їх підійматись до непомірних процентів. Так принаймні говорила поголоска. Та що найдивніше і що не могло не вразити багатьох — це була дивна доля всіх тих, хто одержував від нього гроші: всі вони кінчали життя нещасливо. Чи була це просто людська думка, безглузді забобонні плітки, чи навмисне поширювані чутки, — це лишилось невідомим. Але кілька прикладів, що трапилися за короткий час на очах у всіх, були живі й разючі.

Із середовища тодішнього аристократства скоро привернув до себе очі юнак з кращої фамілії, що відзначився уже замолоду на державному полі, палкий прихильник усього істинного, високого, ревнитель усього, що породило мистецтво і розум людини, чоловік, що пророкував у собі мецената. Незабаром він був гідно відзначений самою царицею, що доручила йому високу посаду, яка цілком відповідала його власним потребам, посаду, де він міг багато зробити для наук і взагалі для добра. Молодий вельможа оточив себе художниками, поетами, вченими. Він хотів усьому дати роботу, все заохотити. Він розпочав власним коштом силу корисних видань, надавав силу замовлень, оголосив заохотливі призи, віддав на це купу грошей і кінець кінцем витратився. Та, повний великодушних поривань, він не хотів відстати від свого діла, шукав скрізь, де позичити, і, нарешті, звернувся до відомого лихваря. Зробивши чималу позичку в нього, цей чоловік за короткий час змінився зовсім: став утискувачем, переслідувачем розвитку розуму й таланту. У всіх творах почав він добачати погану сторону, кривотлумачив кожне слово.

Тоді на біду сталася французька революція. Це стало для нього раптом знаряддям для найрізноманітнішого паскудства. Він став добачати в усьому якийсь революційний напрям, в усьому ввижалися йому натяки. Він зробився підозрілим до такої міри, що почав, нарешті, підозрювати самого себе, почав подавати жахливі, несправедливі доноси, безліч людей зробив нещасними. Само собою зрозуміло, що такі вчинки не могли не дійти, нарешті, до престола. Великодушна цариця жахнулася і, повна благородства душі, що прикрашає вінценосців, промовила слова, які хоч і не могли перейти до нас у всій точності, але глибокий зміст їх запав у серця багатьох. Цариця зауважила, що не під монархічним правлінням пригнічуються високі, благородні поривання душі, не там зневажаються та переслідуються творіння розуму, поезії та мистецтва; що, навпаки, самі монархи бували їх покровителями; що Шекспіри, Мольєри процвітали під їх великодушним захистом, тимчасом як Дант не міг знайти пристановища у своїй республіканській батьківщині; що справжні генії виникають під час блиску й могутності державців і держав, а не під час огидних політичних явищ та тероризмів республіканських, які досі не подарували світові жодного поета; що треба відзначити поетів-художників, бо ж самий тільки мир і прекрасну тишу зводять вони на душу, а не хвилювання й ремство; що вчені, поети і всі творці мистецтв суть перли та діаманти в імператорській короні; ними пишається і набирає ще більшого блиску епоха великого государя. Словом, цариця, промовляючи ці слова, була в ту хвилину божественно прекрасна. Я пам'ятаю, як старі люди не могли про це говорити без сліз. В ділі всі взяли участь. На честь нашої народної гордості слід сказати, що в руському серці завжди живе прекрасне почуття стати на сторону пригніченого. Вельможа, що зрадив довір'я, був належно покараний і відставлений від посади. Та кару ще страшнішу читав він на обличчях своїх співвітчизників: то було остаточне й загальне презирство. Не можна розповісти, як страждала славолюбна душа; гордість, обмануте честолюбство, зруйновані надії, — все сполучилося разом, і в випадках страшного безумства й шаленства урвалося його життя.

Другий разючий приклад стався теж на очах у всіх: із красунь, на яких не бідна була тоді наша Північна столиця, одна здобула рішучу

першість над усіма. Це було якесь чудесне злиття нашої північної краси з красою півдня, діамант, що трапляється на світі рідко. Батько мій признавався, що ніколи він не бачив за все життя своє нічого подібного. Все, здавалося, в ній поєдналось: багатство, розум і душевна чарівність. Претендентів була ціла юрба, і серед них найвизначнішим був князь Р., найблагородніший, найкращий з усіх молодих людей, найпрекрасніший і лицем і лицарськими, великодушними поривами, високий ідеал романів і жінок, Грандіссон в усіх відношеннях. Князь Р. був закоханий пристрасно й безумно; таке ж палке кохання було йому відповіддю. Та родичам партія здалася нерівною. Родові землі князя вже давно йому не належали, фамілія була в опалі, і поганий стан справ його був відомий усім. Раптом князь залишає тимчасово столицю, ніби з тим, щоб полагодити свої справи, і по короткому часі з'являється оточений пишністю і блиском неймовірним. Блискучі бали та свята роблять його відомим при дворі. Батько красуні прихиляється до нього, і в місті справляється найбучніше весілля. Звідки взялася така зміна й нечуване багатство жениха, цього не міг певно з'ясувати ніхто; але говорили позаочі, що він вступив у якусь умову з таємничим лихварем і позичив у нього грошей. Хоч як там було, але весілля зацікавило все місто. І жених, і наречена були предметом загальної заздрості. Всім було відоме їх палке, постійне кохання, довга мука, обома вистраждана, високі достоїнства обох. Нетерплячі жінки малювали заздалегідь те райське блаженство, яким втішатиметься молоде подружжя. Та вийшло все інакше. За один рік сталася страшна зміна в чоловікові. Отрутою підозрілих ревнощів, нетерпимістю та невгамовними капризами отруївся доти благородний і прекрасний характер. Він став тираном і мучителем дружини своєї і, чого б ніхто не міг передбачити, вдався до різних нелюдських вчинків, навіть до катування. За один рік ніхто не міг пізнати тієї жінки, яка ще недавно красувалася й приваблювала до себе юрби покірних поклонників. Нарешті, будучи неспроможною терпіти далі тяжку долю свою, вона перша заговорила про розлуку. Чоловік розлютився при самій думці про те. В першому пориві несамовитості він вдерся до неї в кімнату з ножом і, без сумніву, заколов би її на місці, коли б його не схопили і не стримали. В пориві шаленства й одчаю він звернув ножа проти себе — і в страшних муках покінчив життя.

Крім цих двох прикладів, що сталися перед очима всього товариства, розповідали силу інших, що сталися в нижчих класах, і майже всі мали страшний кінець. Там чесний, тверезий чоловік робився п'яницею; там купецький прикажчик обікрав свого хазяїна; там візник, що возив кілька років чесно, за копійку зарізав їздця. Не без того, щоб такі події, розказувані часом не без додатків, не навели якогось мимовільного жаху на скромних жителів Коломни. Ніхто не сумнівався в присутності нечистої сили в цій людині. Казали, що він пропонував такі умови, від яких підіймалося волосся і яких ніколи потім не важився нещасний переказувати іншому; що гроші його якось притягують, розпікаються самі собою і мають на собі якісь дивні знаки... словом, багато було всяких нісенітних балачок. І цікаво, що вся ця коломенська людність, весь цей світ бідних бабусь, дрібних чиновників, дрібних артистів і, словом, усякого дріб'язку, що ми оце поймає, згодні були краще терпіти й зносити останню крайність, аніж удаватися до страшного лихваря; знаходили навіть померлих з голоду старих жінок, які воліли умертвити своє тіло, аніж згубити душу. Зустрівшись з ним на вулиці, мимоволі відчували страх. Пішохід обережно відступав назад і довго ще озирався після цього, стежачи, як пропадала вдалині його непомірно висока постать. В самому вже зовнішньому вигляді було стільки незвичайного, що кожного змусило б мимоволі приписати йому надприродне існування. Ці вольові риси, врізані так глибоко, як не буває в людини; цей гарячий, бронзовий колір обличчя; ця непомірна густина брів, нестерпні, страшні очі, навіть широченні складки його азійської одежі — все, здавалося, немов говорило, що перед пристрастями, які бушували в цьому тілі, були бліді всі пристрасті інших людей. Батько мій кожного разу зупинявся нерухомо, коли стрівав його, і кожного разу не міг утриматися, щоб не сказати: "Диявол, справжній диявол!" Але треба вас швидше познайомити з моїм батьком, який, між іншим, є справжнім сюжетом цієї історії.

Батько мій був чоловік цікавий в багатьох відношеннях. Це був художник, яких мало, одно з тих див, які викидає з непочатого лона свого тільки одна Русь, художник-самоук, що сам відшукав у душі своїй, без учителів і школи, правила й закони, захоплений самою тільки

жадобою самовдосконалення, що йшов, з причин, може, невідомих йому самому, одною тільки вказаною в душі дорогою; одно з тих самородних див, яких сучасники часто називають образливим словом "неуки" і які не холонуть серцем від огуди і власних невдач, дістають тільки нову старанність і сили і вже далеко в душі своїй відходять від тих творів, за які дістали титло неука. Високим внутрішнім інстинктом відчув він присутність мислі в кожному предметі; збагнув сам собою справжнє значення слова "історичний живопис"; збагнув, чому звичайну голівку, звичайний портрет Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Тиціана, Корреджіо можна назвати історичним живописом і чому величезна картина історичного змісту все-таки буде *tableau de genre*,[?] незважаючи на всі претензії художника на історичний живопис. І внутрішнє почуття, і власне переконання звернули пензель його до християнських предметів вищого і останнього ступеня високого. У нього не було честолобства або дражливості, такої невід'ємної від характеру багатьох художників. Це був твердий характер, чесний, прямий чоловік, навіть грубий, вкритий зверху трохи черствою корою, не без деякої гордості в душі, що говорив про людей разом і поблажливо і гостро. "Що на них зважати, — звичайно говорив він, — адже я не для них працюю. Не до вітальні понесу я свої картини, їх поставлять у церкві. Хто зрозуміє мене — подякує, не зрозуміє — все-таки помолиться Богу. Світську людину нема чого винуватити, що вона не тямить живопису; зате вона тямить у картах, знається на хорошому вині, на конях — навіщо знати більше панові? Ще, чого доброго, як спробує того та іншого, та як піде розумувати, то й життя від нього не буде! Кожному своє, кожен нехай займається своїм. Як на мене, то вже краща та людина, яка каже прямо, що вона не тямить, аніж та, що лицемірить, говорить, ніби знає те, чого не знає, і тільки поганить та псує". Він працював за невелику плату, тобто за плату, яка була потрібна йому тільки для підтримання родини та для того, щоб мати можливість працювати. Крім того, він ні в якому разі не відмовлявся допомогти іншому і подати руку допомоги бідному художникові; вірував простою благочестивою вірою предків і тому, можливо, на змальованих ним обличчях з'являвся сам собою той високий вираз, до якого не могли докопатися блискучі таланти. Нарешті, завдяки постійності його праці та несхибності накресленого собі шляху, його

почали навіть поважати ті, хто називав його неуком та доморослим самоуком. Йому давали завжди замовлення для церков, і робота у нього була завжди. Одна з робіт захопила його дуже. Не пам'ятаю вже, в чому саме полягав сюжет її, знаю тільки те, що на картині треба було змалювати духа тьми. Довго думав він над тим, який дати йому образ; йому хотілося виявити в обличчі його все тяжке, що гнітить людину. При таких міркуваннях інколи проносився в голові його образ таємничого лихваря, і він думав мимоволі: "От би з кого мені слід було змалювати диявола". Уявіть же самі його здивування, коли одного разу, працюючи в своїй майстерні, почув він стукіт у двері, і слідом за тим прямо увійшов до нього жахливий лихвар. Він не міг не відчувати якогось внутрішнього тремтіння, що пробігло мимоволі по його тілу.

— Ти художник? — сказав він без найменших церемоній моєму батькові.

— Художник, — сказав батько розгублено, чекаючи, що буде далі.

— Гаразд. Змалюй з мене портрет. Я, може, скоро помру, дітей у мене нема; та я не хочу померти зовсім, я хочу жити. Чи можеш ти змалювати такий портрет, щоб був зовсім як живий?

Батько мій подумав: "Чого кращого? він сам проситься в дияволи до мене на картину". Дав слово. Вони домовилися про час і ціну, і другого ж дня, взявши палітру й пензлі, батько мій уже був у нього. Високий паркан, залізні двері й засуви, дугасті вікна, скрині, вкриті дивними килимами, і, нарешті, сам незвичайний хазяїн, що сів нерухомо перед ним, все це справило на нього дивне враження. Вікна, як навмисне, були заставлені й завалені знизу так, що давали світло тільки згори. "Чорт забери, як тепер добре освітлене його обличчя!" — сказав він сам собі і взявся жадібно малювати, немов побоюючись, щоб як-небудь не пропало щасливе освітлення. "Яка сила! — повторив він сам собі. — Коли я хоч наполовину змалюю його так, як він є тепер, він уб'є всіх моїх святих і ангелів: вони збліднуть перед ним. Яка диявольська сила! він у мене просто вискочить з полотна, коли тільки хоч трохи буду вірний натурі. Які

незвичайні риси!" — повторяв він безнастанно, збільшуючи завзяття, і вже бачив, як почали переходити на полотно деякі риси. Та що більше він наближався до них, то більше відчував якесь тяжке, тривожне почуття, незрозуміле собі самому. Однак, не вважаючи на те, він вирішив наслідувати з буквальною точністю кожен непомітний рис і вираз. Найперше зайнявся він виписуванням очей. В цих очах стільки було сили, що, здавалось, не можна б і помислити передати їх точно, як були в натурі. Проте за всяку ціну він вирішив дошукатися в них останньої найдрібнішої риси і відтінку, збагнути їхню таємницю... Та як тільки почав він входити і заглиблюватися в них пензлем, у душі його віродилася така дивна огида, така незрозуміла тяжкість, що він мусив на якийсь час кинути пензель і потім братися знову. Нарешті, вже не міг він більше терпіти, він почував, що ці очі вп'ялися йому в душу і чинили в ній тривогу незбагненну. Другого, третього дня це було ще сильніше. Йому стало страшно. Він кинув пензель і сказав навідріз, що не може далі писати з нього. Треба було бачити, як змінився при цих словах чудний лихвар. Він упав йому в ноги і благав докінчити портрет, кажучи, що від цього залежить доля його і існування в світі, що уже він накидав своїм пензлем його живі риси, що коли він передасть їх вірно, життя його неприродною силою затримається в портреті, що він через те не умере остаточно, що йому треба перебувати на світі. Батько мій відчув жах від таких слів: вони йому видалися такими дивними й страшними, що він покинув і пензлі й палітру, і кинувся прожогом геть із кімнати.

Думка про те непокоїла його весь день і всю ніч, а на ранок він одержав від лихваря портрет; його принесла йому якась жінка, єдина істота, що йому usługувала, і сказала тут же, що хазяїн не хоче портрета, не дає за нього нічого і присилає назад. Увечері того ж дня дізнався він, що лихвар помер і що збираються вже ховати його за обрядами його релігії. Все це здавалось йому невимовно дивним. А тим часом відтоді позначилась в характері його помітна зміна: він відчував неспокій, тривогу, причини яких не міг зрозуміти, і незабаром припустився такого вчинку, якого ніхто не міг від нього сподіватись: з деякого часу роботи одного з учнів його почали привертати увагу невеликого кола знавців і любителів. Батько мій завжди добачав у ньому

талант і виявляв за те до нього особливу прихильність. Раптом відчув він до нього заздрість. Загальна увага та розмови про нього стали йому нестерпні. Нарешті, на довершення прикрості, дізнається він, що учневі його доручили написати картину для новозбудованої багатой церкви. Це його обурило. "Ні, не дам же молокососові перемогти! — говорив він. — Рано, брат, надумався старих садовити в грязь! Ще, слава Богу, є у мене сили. От ми побачимо, хто кого швидше посадить в грязь". І прямодушний, чесний у душі чоловік пішов на інтриги й підступи, якими доти завжди гидував; добився, нарешті, того, що на картину було оголошено конкурс, і інші художники могли увійти так само із своїми роботами. Після цього замкнувся він у своїй кімнаті і з запалом узявся за пензель. Здавалося, всі свої сили, всього себе хотів він сюди зібрати. І справді, це вийшов один з найкращих його творів. Ніхто не сумнівався, щоб не за ним лишилась першість. Картини були виставлені, і всі інші видалися проти неї, як ніч проти дня. Коли раптом один із присутніх членів, якщо не помиляюсь, духовна особа, зробив зауваження, що вразило всіх. "В картині художника, справді, є багато таланту, — сказав він, — але нема святості в обличчях; навпаки, є навіть щось демонське в очах, немовби рукою художника водило нечисте почуття". Всі поглянули і не могли не впевнитися в істині цих слів. Батько мій кинувся вперед до своєї картини, немовби для того, щоб перевірити самому таке образливе зауваження, і з жахом побачив, що він майже всім постатям дав очі лихваря. Вони дивилися так демонськи звияжно, що він сам мимоволі здригнувся. Картину було відкинуто, і він мусив, на превелику собі прикрість, почути, що першість лишилась за його учнем. Не можна було описати того шаленства, з яким повернувся він додому. Він мало не прибив матір мою, розігнав дітей, поламав пензлі й мольберт, схопив зі стіни портрет лихваря, звелів дати йому ножа і наказав затопити камін, маючи намір порізати його на шматки і спалити. На цьому застав його, увійшовши в кімнату, приятель, живописець, як і він, весельчак, завжди вдоволений собою, що ніколи не заносився далекосяжними бажаннями, працював весело над усім, що траплялось, і ще веселіше брався до обіду й гулянки.

— Що ти робиш? Що збираєшся палити? — сказав він і підійшов до портрета. — Зглянься, це один з найкращих твоїх творів. Це лихвар, який недавно помер, так, це найдосконаліша річ. Ти йому просто попав не в брову, а в самі очі заліз. Так і в житті ніколи не дивилися очі, як вони дивляться у тебе.

— А от я подивлюсь, як вони дивитимуться в огні, — сказав батько, зробивши рух, щоб шпурнути його в камін.

— Стривай, Бога ради! — сказав приятель, стримавши його, — віддай його вже краще мені, коли він тобі так уже коле очі.

Батько спочатку опирався, нарешті згодився, і весельчак, надзвичайно задоволений своїм придбанням, забрав портрет із собою.

Як тільки він вийшов, батько мій раптом відчув себе спокійнішим. Немов разом з портретом скотився тягар з його душі. Він сам здивувався своєму злісному почуттю, своїй заздрості й явній зміні свого характеру. Зваживши вчинок свій, він засмутився душею і не без внутрішньої скорботи промовив:

— Ні, це Бог покарав мене; картина моя заслужено зазнала посоромлення. Вона була задумана з тим, щоб згубити брата. Демонське почуття заздрості водило моїм пензлем, демонське почуття повинно було і відбитися в ній.

Він негайно подався шукати колишнього учня свого, обняв його міцно, просив у нього прощення і намагався, скільки міг, загладити перед ним провину свою. Робота його знову пішла по-давньому безтурботно; але задума почала з'являтися частіше на його обличчі. Він більше молився, частіше бував мовчазний і не висловлювався так різко про людей; навіть груба зовнішність його характеру якось зм'якшилась. Незабаром одна обставина ще більше вразила його. Він уже давно не бачився з товаришем своїм, що випросив у нього портрет. Уже збирався

було йти його провідати, як раптом той сам увійшов несподівано до його кімнати. По кількох словах та запитаннях з обох сторін він сказав:

— Ну, брат, не дарма ти хотів спалити портрет. Чорт би його забрав, у ньому є щось чудне... Я в відьом не вірю, але, як хочеш: у ньому сидить нечиста сила...

— Як? — сказав мій батько.

— А так, що з того часу, як повісив я його до себе в кімнату, відчув тугу таку... от, немовби хотів кого зарізати. Все життя моє не знав я, що таке безсоння, а тепер зазнав не тільки безсоння, але й сні такі... я й сам не можу сказати, сні то чи що інше: немов домовик тебе душить і все ввижається проклятий старик. Одно слово, не можу розказати тобі мого стану. Подібного зі мною ніколи не бувало. Я блукав, як ошалілий, усі ці дні: відчував якийсь страх, неприємне чекання чогось. Почуваю, що не можу сказати нікому веселого і щирого слова; немов біля мене сидить шпигун якийсь. І тільки з того часу, як віддав портрет племінникові, що сам напросився на нього, відчув, що з мене раптом наче якийсь камінь звалився з плечей: раптом відчув себе веселим, як бачиш. Ну, брат, спік ти чорта!

Під час цієї розповіді батько мій слухав його із зосередженою увагою і, нарешті, спитав:

— І портрет тепер у твого племінника?

— Де там у племінника! не витерпів, — сказав весельчак, — видно, душа самого лихваря переселилася в нього: він вискакує з рами, ходить по кімнаті, і те, що розповідає племінник, просто в голові не вкладається. Я б його визнав за божевільного, коли б почасти не зазнав сам. Він його продав якомусь збирачеві картин, та й той не витерпів його і теж комусь збув з рук.

Ця розповідь справила сильне враження на мого батька. Він замислився не на жарт, впав в іпохондрію і, нарешті, зовсім переконався в тому, що пензель його послужив диявольським знаряддям, що частина життя лихваря перейшла справді якось у портрет і тривожить тепер людей, навіваючи диявольські вчинки, збиваючи художника з пуття, породжуючи страшні муки заздрощів та ін., та ін. Три нещастя, що сталися слідом за тим, три наглі смерті дружини, дочки та малолітнього сина, він сприйняв як небесну кару собі і вирішив неодмінно залишити світ. Як тільки минуло мені дев'ять років, він оддав мене до Академії художеств і, розплатившись із своїми боржниками, подався до одного відлюдного монастиря, де незабаром постригся в монахи. Там суворістю життя, невсипущим додержанням усіх монастирських правил він здивував усю братію. Ігумен монастиря, довідавшись про майстерність його пензля, вимагав од нього змалювати головний образ у церкві. Та смиренний брат сказав навідріз, що він не гідний взятися за пензель, що він опоганений, що трудом і великими жертвами він повинен спершу очистити свою душу, щоб удостоїтись приступити до такого діла. Його не хотіли силувати. Він сам збільшував для себе, скільки можливо було, суворість монастирського життя. Нарешті, уже й воно ставало йому недостатнім і не досить суворим. Він одійшов з благословення ігумена у пустелю, щоб бути там зовсім самотнім. Там із гілля, збудував він собі келію, живився самим сирим корінням, носив на собі каміння з місця на місце, стояв од сходу й до заходу сонця на одному місці з піднесеними до неба руками, читаючи безнастанно молитви. Словом, вишукував, здавалось, усі можливі засоби терпіння і тієї незбагненої самопожертви, якої приклади можна знайти в самих хіба житіях святих. Таким чином довго, протягом кількох років, виснажував він своє тіло, підсилюючи його в той же час живущою силою молитви. Нарешті, одного дня прийшов він у монастир і твердо сказав ігуменові: "Тепер я готовий. Якщо Бог того хоче, я довершу свій труд". Предмет, взятий ним, було народження Ісуса. Цілий рік сидів він над ним, не виходячи з своєї келії, ледве підживляючи себе суворою стравою, молячись безнастанно. Через рік картина була готова. Це було, справді, чудо пензля. Треба знати, що ні братія, ні ігумен не мали великих знань у живопису, але всі були вражені незвичайною святістю постатей. Почуття божественного смирення й кротості в обличчі

Пречистої Матері, що схилилася над дитям, глибокий розум в очах Божественної Дитини, що ніби вже щось прозирають удалині, урочиста безмовність вражених божественним чудом царів, що впали до ніг його, і, нарешті, свята, невимовна тиша, що обіймає всю картину, — все це з'явилося у такій гармонійній силі та могутності краси, що враження було магічне. Вся братія впала на коліна перед новим образом, і розчулений ігумен мовив: "Ні, не можна людині засобами самого людського мистецтва створити таку картину: свята вища сила водила твоїм пензлем, і благословення небес спочило на труді твоїм".

На цей час скінчив я свою науку в Академії, дістав золоту медаль і разом з нею радісну надію на подорож до Італії — найкращу мрію двадцятилітнього художника. Мені залишалося тільки попрощатися з своїм батьком, з яким уже дванадцять років, як я розлучився. Признатися, навіть сам образ його давно зник з моєї пам'яті. Я вже дечого наслухався про сувору святість його життя і наперед уявляв собі, що стріну черству зовнішність пустельника, чужого всьому на світі, крім своєї келії та молитви, виснаженого, сухого од повсякденного посту та безсоння. Та як же я здивувався, коли передо мною з'явився прекрасний, майже божественний старець! І сліду виснаження не було помітно на його обличчі: воно сіяло світлістю небесних веселощів. Біла, як сніг, борода і тонке, легке волосся, таке ж сріблясте на колір, розсипалося картинно по грудях і по складках його чорної рясни і спадало до самісінької вірьовки, якою підперезана була його убога чернеча одіж; та найдивніше було мені почути з уст його такі слова й думки про мистецтво, які, признатися, я довго буду берегти в душі і бажав би щиро, щоб кожен мій собрат вчинив так само.

— Я ждав тебе, сину мій, — сказав він, коли я підійшов під його благословення. — Перед тобою путь, якою віднині потече життя твоє. Путь твоя чиста, не збочуй з неї. Ти маєш талант; талант є найдорогоцінніший дар Бога — не занести його. Досліджуй, вивчай усе, що бачиш, підкори все пензлеві, але в усьому вмій знаходити внутрішню мисль і найбільше пильнуй збагнути високу тайну творіння. Блажен обранець, що опанував її. Нема для нього низького предмета в

природі. У найменшому художник-творець так само великий, як і в великому; у погордженому у нього вже нема погордженого, бо прозирає невидимо крізь нього прекрасна душа Творця, і погорджене дістало вже високий вираз, бо пройшло крізь чистилище його душі. Натяк на Божественний, небесний Рай міститься для людини в мистецтві, і вже через одно те воно найвище од усього. І в скільки разів урочистий спокій вищий од усього хвилювання мирського, в стільки разів творення вище від руйнування; в скільки разів ангел самою лише чистою невинністю світлої душі своєї вищий від усіх незчисленних сил і гордих пристрастей сатани, в стільки разів вищий од усього, що є на світі, високий витвір мистецтва. Все принеси йому в жертву і полюби його всією пристрастю, не пристрастю, що дихає земною жадобою, а тихою небесною пристрастю; без неї не владна людина піднятися над землею і не може дати чудесних звуків заспокоєння. Бо ж для заспокоєння й примирення всіх сходять у світ високий витвір мистецтва. Він не може поселити нарікання в душі, а повнозвучною молитвою лине вічно до Бога. Але бувають хвилини, темні хвилини...

Він зупинився, і я помітив, що раптом спохмурніло світле лице його, немов на нього набігла якась раптова хмарка.

— Є одна подія в житті моєму, — сказав він. — Досі я не можу збагнути, чим був той дивний образ, з якого я написав портрет. Це було, справді, якесь диявольське явище. Я знаю, світ одкидає існування диявола, і тому не говоритиму про нього. Але скажу тільки, що я з відразу писав його, я не відчував у той час ніякої любові до своєї роботи. Силоміць хотів подолати себе і бездушно заглушивши все, бути вірним природі. Це не був твір мистецтва, і тому почуття, що обіймають усіх, хто дивиться на нього, суть уже бунтівничі почуття, тривожні почуття, не почуття художника, бо художник і в тривозі дихає спокоєм. Мені казали, що портрет цей ходить по руках і сіє болісні враження, породжуючи в художникові почуття заздрості, темної ненависті до брата, злісну жадобу чинити гоніння і гніт. Нехай боронить тебе Всевишній від цих пристрастей. Нема страшніших од них. Краще перетерпіти всю гіркоту всяких гонінь, аніж кинути проти будь-кого хоч єдину тінь гоніння.

Бережи чистоту душі своєї. Хто носить у собі таланти, то чистіший од усіх повинен бути душею. Іншому проститься багато що, а йому не проститься. Людині, що вийшла з дому у світлій святковій одежі, досить тільки бути обризканій однією плямою грязі з-під колеса, і вже весь народ обступив її і вказує на неї пальцем, і говорить про її неохайність, тимчасом як той самий народ не помічає безлічі плям на інших прохожих, одягнених у буденну одежу. Бо на буденній одежі не помітні плями.

Він благословив мене і обняв. Ніколи в житті не був я так піднесено зворушений. Побожно, більше ніж з почуттям сина, припав я до грудей його і поцілував в розвіяне його срібне волосся. Сльоза блиснула в його очах.

— Вволи, сину мій, одну мою просьбу, — сказав він мені уже при самому розставанні. — Може, тобі трапиться побачити десь той портрет, що про нього я говорив тобі. Ти його впізнаєш відразу по незвичайних очах і неприродному їх виразу — що б там не було, знищ його...

Подумайте самі, чи ж міг я не обіцяти клятвено вволити таку просьбу. Цілих п'ятнадцять років не доводилось мені зустріти нічого такого, що хоч би трохи схоже було на опис, зроблений моїм батьком, аж от раптом тепер, на аукціоні...

Тут художник, не докінчивши ще своєї мови, обернув очі на стіну, щоб поглянути ще раз на портрет. Той самий рух зробив в одну мить весь натовп слухачів, шукаючи очима незвичайного портрета. Та на величезне здивування, його вже не було на стіні. Глухий гомін та шум перебіг по всьому натовпу, і слідом за тим почулися виразно слова: "Вкрадено". Хтось уже встиг поціпити його, скориставшись увагою слухачів, захоплених оповіданням. І довго всі, присутні залишалися в непевності, не знаючи, чи справді вони бачили ці незвичайні очі, чи, може, то була просто примара, що з'явилася тільки на мить очам їхнім, натовпленим довгим розгляданням старовинних картин.